

ENTRADA

ANG DYORNAL NG MALIKHAING PAGSULAT
AT PANITIKANG FILIPINO

VOLUME VIII

2022

ENTRADA

ANG DYORNAL NG MALIKHAING PAGSULAT
AT PANITIKANG FILIPINO

VOLUME VIII

2022

ENTRADA

Karapatang-ari © 2022 ng Sentro para sa Malikhaing Pagsulat - PUP

Reserbado ang lahat ng karapatan.

Walang bahagi ng journal na ito ang maaaring sipiin o gamitin nang walang nakasulat na pahintulot mula sa mga may-akda at tagapaglathala.

ISSN: 2362 - 9045

Disenyo ng aklat at pabalat ni **EDRICK S. CARRASCO**

Inilimbag ng **POLITEKNIKONG UNIBERSIDAD NG PILIPINAS**

ENTRADA

ANG DYORNAL NG MALIKHAING PAGSULAT
AT PANITIKANG FILIPINO

VOLUME VIII

2022

POLYTECHNIC UNIVERSITY OF THE PHILIPPINES
RESEARCH INSTITUTE FOR CULTURE AND LANGUAGE
RESEARCH PUBLICATIONS OFFICE
CENTER FOR CREATIVE WRITING

EDITORIAL CONSULTANCY BOARD

DR. EFREN R. ABUEG
University of Perpetual Help – Las Piñas /
Polytechnic University of the Philippines

DR. CONCHITINA CRUZ
University of the Philippines Diliman

DR. U Z. ELISERIO
University of the Philippines Diliman

DR. EUGENE Y. EVASCO
University of the Philippines Diliman

DR. CAROLINE S. HAU
Kyoto University

DR. RUTH ELYNIA S. MABANGLO
University of Hawaii – Manoa

DR. RESIL B. MOJARES
University of San Carlos

DR. CARLOS M. PIOCOS III
De La Salle University

DR. JUN CRUZ REYES
University of the Philippines Diliman /
Polytechnic University of the Philippines

DR. EDGAR C. SAMAR
Ateneo De Manila University

DR. EPIFANIO SAN JUAN JR.
Philippine Cultural Studies Center
Connecticut, USA

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF
MANAGING EDITOR
ASSOCIATE EDITORS

MARK JOSEPH N. RAFAL
MERDEKA D. MORALES
JOMAR G. ADAYA
ALVIN M. ORTIZ
JOHN B. BENGAN
VALENTINE O. DULA
JENNA BIEN R. DOLOVINO
EDRICK S. CARRASCO

LANGUAGE EDITOR
EDITORIAL STAFF
LAYOUT ARTIST

Para kay Jose “Ka Jo” Portugal
1940-2022

NILALAMAN

INTRODUKSIYON	ix
DISTANSYA SA PANDEMYA, TULOY-TULOY NA PAGTATALÀ: ANG ENTRADA SA 2022, ANG 2022 SA ENTRADA MJ RAFAL	
TULA	1
1sts of May and Other Poems DENNIS ANDREW S. AGUINALDO	3
Warrior Poet: Leandro Basilio, Son of Pampanga LANCE ROMULUS S. DAYRIT	13
Four Poems LAWDENMARC DECAMORA	27
Do Not Go Gentle Into That WPS and Other Poems JOSE VELANDO OGATIS-I	37
Kaingin at Iba Pang Tula MARK ANDY PEDERE	49
MAIKLING KUWENTO	59
Si Tange SOLIMAN A. SANTOS	61
PERSONAL NA SANAYSAY	71
Sa Dulo ng Lubid: Paghila Sa Elepante, Kasama, at Dagat ARNOLD TRISTAN L. BUENAFLOR	73

KRITISISMO	91
Sa Repositoryo ng mga Kulturang Materyal: Personal na Tala ng Paglalakbay Ukol sa mga Museo sa Ibayong Dagat ng Asya-Pasipiko at Europa AXLE CHRISTIEN TUGANO	93
Paggalugad sa Isinamol at Pagbawi ng Dangal: Ang Paglalakbay ng Personang 'Ako' ni Bayani S. Abadilla sa Sigliwa Kamao Ayon sa 'Ako' ni Alejandro G. Abadilla ROBERTO OFANDA UML	144
LEKTURA	173
Ang Paghahanap sa mga Putol-Putol na Naratibo, O Kung Bakit Mahalagang Buuinang mga Mumunting Kasaysayan JUN CRUZ REYES	175
TUNGKOL SA MGA MANUNULAT	191

**SA REPOSITORYO NG MGA KULTURANG MATERYAL:
PERSONAL NA TALA NG PAGLALAKBAY UKOL SA MGA MUSEO
SA IBAYONG DAGAT NG ASYA-PASIPIKO AT EUROPA**

AXLE CHRISTIEN TUGANO

ABSTRAK

Larawan ng isang lipunan ang pagkakaroon ng mga museo bilang lagakan o repositoryo hindi lamang ng mga kulturang materyal ngunit maging ng mga salaysaying-bayang nakakabit sa pambansang kasaysayan at pambansang kamalayan ng mga mamamayan nito. Gayumpaman, bukod sa naghahatid ito ng iba't ibang anyo ng kaalaman, kung minsan ay nagiging aparato rin ng mga propagandang maaaring mag-angat o magsantabi sa isang partikular na pangkat. Dahil karamihan sa mga museo ay binuo sa panahong post-kolonyal, maaaring pagnilayan ang namamayaning naratibo, representasyon, at pag-alala sa mga ito. Sa bawat museo, naitatanghal ba ang mga katutubo, kolonyal, o post-kolonyal na kaisipan at pagpapakahulugan? Patas ba ang pakikisangkot ng bayan bilang nilalaman at bida ng mga museo, o tagatangkilik o tagamasid lamang sila sapagkat dinodomina na rin ito ng mga naghahari at makapangyarihang naratibo?

Aambagan ng sanaysay na ito ang napapanahon at makabagong pagtingin sa museolohiyang kakawala sa naghaharing pananaw at pamantayan ng Kanluran—na kadalasa'y nagtanghal, walang humpay na nagbigay ng pagpapakahulugan, sa Silangan nitong mga nagdaang panahon. Bagaman hinugot at isinentro ito mula sa mga personal na paglalakbay, pagsusuruy-suroy, at obserbasyon ng may-akda sa mga museo nang siya'y maglakbay sa iba't ibang bansa sa Asya-Pasipiko at Europa sa pagitan ng taong 2014 at huling bahagi ng 2019, naglatag naman ito ng ilang kritikal na pagsusuri at pagtingin tungkol sa (1) pagkakahati at nilalaman ng mga museong kanyang narating; (2) kalagayan ng mga artifact (sampu ng mga posibleng isyu rito); at (3) representasyon at layuning “isabansa” ang mga museo, na siyang maaaring ilapat din sa lipunang Pilipino. Liban pa rito, nilayon din ng sanaysay na ambagan ang umuusbong na Araling Kabanwahan—ang pag-aaral tungkol sa ugnayan/pag-uugnay-ugnay ng Pilipinas at ng mga ibang bayan sa labas nito na umaayon sa diwa, talastasan, at tunguhin ng pagka-Pilipino.

Mga susing salita: *museo, ibayong dagat, Asya-Pasipiko, Europa, kulturang materyal*

Malaki ang ginagampanang tungkulin ng mga museo sa isang partikular na lipunan. Liban sa nagbabahagi ito ng kaalaman, kalinangan, at libangan sa mga turista o sa mga ordinaryong tao, nagiging sangkap din ito ng pamahalaan at iba pang institusyon upang pagyamanin ang antas ng kanilang turismo at ekonomiya (Capstick 365). Ilang bansa noong Dekada '80 ay nagsimulang paunlarin ang kalidad ng kanilang mga museo upang mas makapukaw pa ito sa mga turista (Pennings 211). Sa modernong panahon, nagiging sukatan na rin ito ng identidad ng isang bansa. Bukod sa pagkakaroon ng mga esensiyal na institusyon katulad ng pambansang aklatan at pambansang sinupan (archives), mandato rin ng pamahalaan na bumuo ng isang pambansang museo (Singh 176). Sa pagkakaroon nito, maipapamalas na ang isang partikular na bansa ay mayroong isang mayamang kasaysayan at kultura. Kung ang pagkakataong ito ay dumating, magiging handa ang isang lipunan na pagyamanin pa lalo ang antas ng kanilang turismo sa pamamagitan ng mga museo. Kung lilimiin, isa sa puntahan ng mga turista ang museo. Angkop itong domeyn para sa mga turista upang malaman kung anong uri ng kultura at kasaysayan mayroon ang bansang kanilang pinupuntahan/dinarayo. Bilang adbenturero, hindi kumpleto ang aking paglalakbay kung hindi ako nakakabisita sa museo (pambansa o kahit lokal man) ng isang bansa. Masusumpungan ko ang kalinangang nananalaytay sa pook na aking panandaliang kinasangkutan. Sa ganang ito, ang pagpunta sa mga museo ay isang paghahanda upang mabatid at maunawaan ang naging katugunan ng kanilang lipunan sa mga nagdaang hamon. Madalas na namamalagi ako nang halos buong araw sa museo sa ibayong dagat lalo pa't kung malaki ang istruktura at umaapaw ang kaalamang maibabahagi nito.

Metodolohiya

Sa kasalukuyang katangian ng papel na ito, totoong dominante ang perspektibang historikal kaysa creative non-fiction, ngunit sa isang banda, posible pa ring paghugpungin ang esensiya ng malikhain at kritikal na sanaysay. Sa panig ng kritikal na sanaysay, layunin nitong makapaglatag ng suliraning pag-uusapan kaugnay ng mga museo at representasyon. Sa kabilang panig, gamit ang malikhaing sanaysay, maitatampok kung gayon ang pagmumuning personal—ang karanasan sa pagbisita at pag-oobserba sa mga museo. Mahalaga sa pagkakataong ito ang autoethnography bilang alternatibong paraan ng pananaliksik na panandaliang kakalas sa kanonikal na anyo ng tipikal na pananaliksik. Ayon kina Carolyn Ellis, Tony Adams, at

Arthur Bochner: “autoethnography is an approach to research and writing that seeks to describe and systematically analyze (graphy) personal experience (auto) in order to understand cultural experience (ethno)” (Ellis et al. 1).

Habang pinag-aaralan ang Feministang si Pandita Saraswati Ramabai, ganito tiningnan ni Vineeta Sinha ang kahalagahan ng autobiograpikal na metodo na paglalahad ng kaalaman. Ayon sa kanya:

The autobiographical method (and the use of life history as methodology) is a well-established mode of inquiry in qualitative research. This logic here is grounded in approaching a range of empirical material—interview data, letters, diaries, memoirs, autobiographical narratives, visual images—as documents from which to read the intimate connections between the ‘individual’ and ‘social.’ Amongst anthropologists ‘Autoethnography’ as a methodology makes similar arguments about the emplacement of the personal in the social and vice versa (Sinha sa *Alatas* at Sinha 244).

Kaya’t ihuhugpong at/o maitutumbas ang autoethnography sa samot saring metodong pinagyayaman ng mga Pilipino batay sa kapookan at kaparaanan nito. Matindi ang aking ingklinasyon sa metodong pinagyaman, halimbawa, ng Sikolohiyang Pilipino, ang pakikipagkuwentuhan, pagpapakuwento, at pagtatanong-tanong (Santiago at Enriquez; de Vera; Orteza; Aquino, “Pagbabahagi ng Kuwentong Buhay;” Aquino, “Mga Kuwentong Buhay”). Gayundin ang pagpapahalaga sa metodo ng pagmamasid, pag-oobserba, patinginting, at pagsuruy-suroy sa mga bagay na maaaring itampok sa isang pananaliksik. Katulad ito halimbawa ng metodong *pamamaybay* o palakad-lakad (Dagli) at *paagi-agi*, Bikolanong konsepto para sa padaan-daan at palakad-lakad (Pama).

Sumasayapak kung gayon ang pag-aaral na ito mula sa iba’t ibang Pilipinong metodo ng pananaliksik at pagtangkilik sa Araling Kabanwahan (Navarro), pananaw ng pag-aaral sa maka-Pilipino/maka-Asyang pagtingin sa rehiyon o erya. Kaya’t patuloy pa ring tinatrabaho ang pagpapakilala ng binuo kong Araling Pangmanlalakbay bilang paksang:

...sumasaklaw sa samot saring teorya, metodo, o pamamaraan ng pag-aaral na may direktang pagtuon sa paglalakbay gamit ang krosdisiplinaryo, transdisiplinaryo, multidisiplinaryo, pluridisiplinaryo, o interdisiplinaryong lapit na tuwirang ilalapat sa anomang babasahin, kaugnay na gawain, at katuturang pangmanlalakbay na may pagtatangkang ugnayin/pag-ugnay-ugnayin ang kasaysayan ng mga Pilipino at ibang bayan gamit ang wika, dalumat, at perspektibang naaangkop sa talastasang Pilipino (Tugano, “Paglilintang, Ang Identidad ng Relihiyon” 101).

Upang hindi maparalisa sa pagiging travelogue na may tendensiyang magtala lamang ng personal na karanasan ng paglalakbay (Elumbre) ngunit may panaka-nakang pagmunihan ang “personal na danas,” na siyang mahalaga sa autoethnography o autobiography man, nagkaroon ng pagsasakonteksto sa mga paksang nahagilap dulot ng paglalakbay. May ilang pag-aaral nang nailuwal ang Araling Pangmanlalakbay. Halimbawa nito ang kabuoang ugnayan ng Pilipinas sa mga bansang aking dinayo (Tugano, “Paglapat ng Istorya, Ugnayang Australia, Isang Pag-uugat”); natatanging naratibo ng mga manggagawang Pilipino at Asyano (Tugano, “Mga Gunita”); wika (Tugano, “Wikang Filipino”); komparatibong kultural na pagmumuni-muni ukol sa pagkain (Tugano, “Panimulang Pagbabalangkas”); transportasyon (Tugano, “Ang Manila Boy”); banyagang salapi (Tugano, “Numismatikong Pag-aaral”); mga espasyong Pilipino (Tugano, “Mga Bantayog, Pagkaing Pilipino”); at turismo (Tugano, “Ang Krimen, Kasaklawan ng Diskursong”). Sa pagkakataong ito, ipapasok muli ang karanasan at pagpapakaranan hinggil sa mga museo na may layuning maitampok ang pagka-Pilipino ng representasyon.

Konteksto ng mga Museo sa Ibayong Dagat

Iba-iba ang mga museong masusumpungan sa ibayong dagat. May malaki o maliit na espasyo; marangya ang pagkakatayo o simple; maraming makikitang artifact o kakaunti; de-aircon o hindi; at bago o luma. Ngunit, kung oobserbahan ang bawat museong ito ay mayroong itinatangi at/o itinampok na bagay/tao o maging isang lugar. Sa ganang iba-iba ang katangian ng mga museong ito kaya’t iba-iba rin ang nagiging layunin nito sa lokal at pandaigdigang turismo. Upang mas madali ang pagtalakay, nagkaroon ako ng tipolohiyang naghahati at/o nagpapangkat sa mga museong narating ko sa ibayong

dagat (na siyang ia-apply sa Pilipinas sa susunod na bahagi). Ang tipolohiyang ito ay dulot ng aking obserbasyon o pananaw hinggil sa kanilang pisikal at panloob na istruktura.

1. Tinatawag ko bilang ‘museong pangkalahatan’ ang mga museong naglalarawan at nagbabahagi ng pangkalahatang tema o naratibo. Kadalasan, maihahanay dito ang mga pambansang museo na sumasagisag sa identidad at kasaysayan ng buong bansa;
2. ang ‘museong pang-indibiduwal’ o ‘selektibong museo’ ay kadalasang tumatalakay sa buhay ng isang partikular na personalidad at pamilya o angkan. Mailelebel sa uring ito ang mga museong dating tinirhan ng mga bayani o di kaya’y isang dambanang eksklusibong iniaalay sa kanila;
3. ang ‘museong pangkaganapan’ ay itinayo dahil ang espasyo nito ay pinangyarihan ng isang mahalagang yugto sa kasaysayan katulad ng genocide field, mga giyera, at maaari rin namang dambana ngunit pumapatungkol lamang ito sa kaganapan at hindi sa partikular na tao katulad ng pokus ng museong pang-indibiduwal; at
4. ang mga ‘museong pangkultura, sining, at pamanang bayan’ na direktang bumabanghay sa espisipikong sining, kultura, at iba pang tradisyon. Eksklusibo ito sa pagtatampok ng mga partikular na kultura. Inihahanay ko rin dito ang mga simbahan, sementeryo, art museum, at lumang bahay na ikinumbert sa pagiging museo.

Liban sa tipolohiya, isinama ko ring pagtuonan ng pansin kung papaano tinitingnan ng mga manlalakbay katulad ko ang isang museong naghahatid ng mga kaalamang bayan. Tineorisa halimbawa ni Bryony Onciul na mayroong kaibahan ang perspektiba ng mga lokal at turista kung papaano nila sinisipat at binibigyang halaga/pansin ang mga museo sa ibayong dagat (Onciul 215). Nariyan ang paselfie-selfie lamang upang maipost sa Facebook o Instagram at kung minsan nilalagpasan pa. May isa akong kuwento tungkol sa isang Pilipinong manlalakbay na aking nakilala noong 2016 sa Bandar Seri Begawan, Brunei Darussalam. Niyaya ko siya, isang araw, na maglibot-libot sa mga museo sa lungsod. Ngunit, ikinagulat kong kanyang winika, “ang boring naman doon, puro bato-bato lang ang makikita.” Dagdag pa niya, mas gusto pa niyang sumakay sa *penambang*, isang kilalang motor-taxi na bangka na lumilibot sa dagat ng Brunei na minsang tinawag ni Antonio Pigafetta bilang ‘Venice of the East.’ Isa pa, noong

2016, narating ko ang Museum of Sydney (tingnan ang Larawan 1). Naglalarawan ang museong ito tungkol sa kalagayan at kasaysayan ng Sydney sa panahon ng kolonyalismo. Sa aking obserbasyon, hindi masyadong napapansin sa espasyo nito ang kagitingan ng mga Aborignes sa kasaysayan liban sa mga 'boomerang' na bahagyang ipinakita sa loob ng museo. Habang nag-iikot, napakinggan ko ang naging usapan ng dalawang babae at nakakasiguro akong Asyano ang mga ito dahil sa kanilang hitsura. Baka Thai o Vietnamese. Habang tinitingnan nila ang 'boomerang,' nabanggit ng isa sa kanila na tila-frisbee ang nasabing artifact at posible raw ito diumano'y ginamit na panaksak sa mga hayop ('frisbee and knife in chopping meat'). Taliwas ang kanilang sinasabi sa caption ng artifact. Ang katotohanang nakasulat naman dito ang kahulugan ng mga artifact ngunit bakit nagagawan pa ito ng mga 'taliwas' na obserbasyon. Ang nakakatuwa pa, isa sa mga babaeng ito, nagyaya nang sa kanyang kasama na umalis at pumunta na lamang sa anomang lugar na kanyang binabanggit, dahil puro artifact lamang diumano ang makikita sa loob ng museo, at diumano, muli'y nabo-boring na ito. Higit pa sa pagiging 'tsismoso' ang naging papel ko sa museong iyon, ngunit mas nanaig sa akin na pag-isipang mabuti: bakit kaya ganoon ang ibang tao pagdating sa loob ng museo? Sa mga sandaling iyon, bigla akong na-curious kung ganito rin kaya ang mga Pilipino sa tuwing naglalakbay sa ibayong dagat. Sayang, wala akong nakikitang Pilipino sa mga museo roon, liban siyempre sa isang nakilala sa Brunei. Sa pagkakataong ito, naisip ko tuloy ang naging pahayag ni Mel Tiangco ng GMA hinggil sa pagbisita sa pinakamalaking museo sa Pilipinas. Aniya, halos 100 milyong katao ang namamasyal sa isa sa pinakamalaking mall sa Pilipinas. Bagaman hindi pinangalanan, tinataya kong ito ang Mall of Asia at kitang-kita naman ang hitsura. Samantala, tinataya namang kalahating milyon lamang ang bumibisita sa pamosong Pambansang Museo ng Pilipinas kasama pa rito ang mga dayuhang manlalakbay (Philippine Treasures Part 7). Ang ganitong obserbasyon ay hindi dapat balewalain.

Larawan 1. Museum of Sydney, Australia (2016)

Tinitingnan ng ilan ang mga museo bilang isang payak na museum o heritage 'lamang' na nakadikit sa turismo, o bilang isang ordinaryong tourist spots. Sa aking ilang maliliit na obserbasyon, madalas na nahuhumaling lamang ang ilang manlalakbay na pumunta sa museo dahil maganda ang pisikal na katangian nito. Kung hindi naman, sikat at markado ang museo (i.e. ang Louvre ay Louvre; ang British Museum ay British Museum) kaya't napupuntahan ito. Nakakamangha naman talaga ang ganda ng istruktura at mayayabong nitong kaanyoan ngunit hindi madalas nabibigyan ng pansin ng mga manlalakbay at 'selfie lord' ang mas mahalalagang bagay o pangyayari sa loob ng mga museo. Minsan naisip ko pa nga, itong Aprikanong nagse-selfie o tuwang-tuwa sa mga tanyag na museo, alam kaya niya na ang ilang nilalaman doon ay ninakaw mula sa kanila? Minsan sa kasaysayan, maraming mga katutubo ang hindi lamang pinagnakawan, ngunit pinatay pa nga para lamang makuha ang isang artifact na mahalaga para sa kanila.

Mga Pinuntahang Museo sa Asya

Sa bahaging ito, nais kong ibahagi ang karanasan at nakita ko sa ilang museo sa ibayong dagat. Kung gagamitin ang tipolohiya ng museo na aking ipinaliwanag sa itaas, maihahanay bilang 'museong pangkalahatan' ang National Museum sa Bangkok, Thailand; Luang Prabang Museum sa lalawigan ng Luang Prabang, Lao PDR (Laos); Borneo Manuscript Collection Gallery Museum sa Bandar

Seri Begawan, Brunei; at National Museum of Indonesia sa Jakarta, Indonesia.

Maaaring sumakay sa *tuktuk*, o sa cruise ng Ilog Chao Phraya, para marating ang magagandang lugar sa lungsod. Isa na rito, siyempre, ang mga museo. Ang Pambansang Museo ng Bangkok (tingnan ang Larawan 2) ay maitatayang isa sa malalaking museo sa Timog Silangang Asya na ipinatayo ni Haring Rama V (Chulalongkorn) noong 1874. Naglalaman ito ng mga mahahalagang artifact na nagmula pa sa panahong Srivijaya, Ayutthaya, at Sukhothai. Sistematiko ang pagtatampok sa kanilang kasaysayan lalo na sa naging gampanin ng mga imperyong Thai sa kalakalan sa India, Tsina, Java, Arabia, at Malaya noong 8 hanggang 13 na dantaon (Thompson 63, 68).¹ Sa kasalukuyan, nakalatag ang museo malapit sa Wat Phra Kaew o Grand Palace ng monarkiyang Chakri.

Gayundin ang nilalaman ng pambansang museo ng Laos (tingnan ang Larawan 3) sa Luang Prabang na naging tahanan ng mga naunang hari na sina Sisavang Vong at kanyang anak na si Savang Vatthana (Sisavang Wathana) (Lonely Tours; Luang Prabang Timeless). Itinayo ito noong 1904 upang ipreserba ang mga natatanging artifact na may kaugnayan sa kasaysayan ng mga etnikong Lao (Tourism Laos). Ngunit sa aking mga personal na obserbasyon, hindi katulad ng nakita kong sa museo ng Thailand, hindi monoetniko ang tema ng museo sa Luang Prabang. Tila bagang may pagtatampok din sila sa mga dating kolonisador na Pranses. Hindi eksklusibo ang tema ng museo para sa kultura at kasaysayan ng mga Lao. Kung tutuusin, malinaw naman ang dahilan. Ang kasalukuyang museo ay dating palasyo ng monarkiyang Lao na isinaayos lamang sa pagiging museo kung saan ang palasyong ito ay simbolo ng relasyon ng France at Laos dahil nagsilbing protectorate ang huli (Luang Prabang Timeless). Habang pinagmamasdan ang museo noon, akin lamang ipinagtataka kung bakit mayroong koleksiyon ng mga sasakyan ang nasabing museo.

¹ Itinatampok sa kanilang museo ang prehistorikong pinagmulan ng kasalukuyang Thailand. May dalawang paniniwala o paliwanag kung paano nakarating ang mga Thai sa kasalukuyang lupain nito. Ang una'y nagmula sila sa katimogang bahagi ng Tsina, rehiyon ng Himalaya, at sa Malay Peninsula. Ang ikalawang paliwanag ay isang monoetnikong pagtatangi. Iginigiit ng ilan na hindi sila nagmula sa ibang lugar bagkus umusbong at nanatili na ang mga Thai sa mismong kinalulugaran nito ngayon. Tingnan din ang paglalarawan ng museo sa prehistorikong kasaysayan ng Thailand (Peleggi 110-118).

Larawan 2. Pambansang Museo ng Thailand (2015)

Larawan 3. Pambansang Museo ng Laos sa Luang Prabang (2017)

Ngunit nito lamang, napag-alaman kong ipinagkaloob sa monarkiyang Lao ng mga Pranses at Amerikano ang ilan sa mga sasakyang dito. Tampok sa mga koleksiyong ito ay ang mga sasakyang katulad ng Lincoln Continental, Edsel Citation, at marami pang iba (Tourism Laos). Gayumpaman, itinatangi sa lahat ng museong ito ang Phabang (gintong Buddha) na pinaniniwalaang ginawa pa sa Sri Lanka noong 14 na dantaon, o nanggaling sa Cambodia na nakarating sa Laos.

Samantala, matatagpuan naman ang Borneo Manuscript Collection Gallery (tingnan ang Larawan 4) malapit sa Royal Regalia Museum, museo na naglalaman ng mga koleksiyon at kagamitan ni Sultan Hassanal Bolkiah. Ang Manuscript Collection Gallery (Dewan Pameran Salasilah) ay nagtatampok ng mga artifact na pinaniniwalaang nagmula pa sa pakikipagkalakalan ng Brunei sa ibang bansa. Bukod dito, makikita rin sa eksibit ang talaangkanan ng sultan (tila isang tarsila²); mga primaryang babasahin patungkol

² Ang *tarsila* ay genealohiya o talaangkanan na nag-uugnay sa isang partikular na pamilyang Islamiko sa Mindanao at iba pang pamayanang Muslim sa propetang si Mohammad (Veneration 19).

sa okupasyon ng mga Hapones sa Borneo; at iba pang mga artifact (First Visiting in Brunei; Contemporary Hippie). Ngunit kakaunti ang mga caption na naisusulat sa wikang Ingles kaya't hindi ito madalas napupuntahan ng mga turista (Stephen). Pero para sa akin, panalo rito ang museong iyon. Ika nga, may Pantayong Pananaw ang isang museong kinakausap ang mamamayan nito.

Nahumaling din ako sa mga museong napuntahan ko sa Indonesia. Liban sa museo ng Taman Mini Indonesia Indah (kung saan ko nakita ang kalpataru, emblem ng puno na iniuugnay sa mundong Austronesyano katulad ng pagpapahalaga rin dito ng mga Pilipino) (Tugano, "Ugnayang Tsino't" 78-79), nahumaling ako sa kanilang pambansang museo (tingnan ang Larawan 5). Itinayo ng mga Holandes ang gusali noong 1778 upang maging repositoryo ng mga siyentipikong literatura patungkol sa Indonesia. Ngunit kinalaunan, naging lagakan din ito ng mga nakuhang artifact mula sa Papua at Sumatra (Indonesia Holidays). Sa pagdaan ng panahon, dumarami ang mga artifact na nakukuha sa bansa at kinakailangan na nitong mailagay sa isang sistematikong eksposisyon. Kaya't mula noong 1862 hanggang 1868, maitatayang ito ang mga taon ng pagsibol ng isang museong maglalarawan sa kabuoang kasaysayan ng Indonesia (Lonely Planet Indonesia, Museum Nasional; Asia-Europe Museum Network). Tinatayang mayroon itong 67,000 na bilang ng mga artifact mula sa Indonesia at iba pang panig ng Asya, kabilang na rito ang labi ng Java Man (tingnan ang Larawan 6), isang Homo erectus na nadiskubre ni Eugene Dubois noong 1891 (Museums of the World). Liban sa mga ito, mapapansin na tinatawag din ang museong ito bilang Gedung Gajah (Gusaling Elepante) dahil sa emblem ng isang itim na elepante na nakatayo sa tarangkahan nito. Naipaliwanag na ito ni Ambeth Ocampo. Ayon sa kanya, ito ang elepanteng itim na ibinigay ni Haring Chulalongkorn bilang regalo nang siya'y bumisita sa Java noong 1871 (Ocampo vii, 1, 98; Tugano, "Paglapat ng Istorya" 58).

Magandang halimbawa naman ng 'museong pang-individuwal' ang Sun Yat-Sen Memorial Hall Museum (tingnan ang Larawan 7). Matatagpuan ito sa distrito ng Xinyi. Liban sa Taiwan, mayroon din siyang museo sa Guangzhou, Tsina na narating ko noong 2015 at Sun Yat-Sen Nanyang Memorial Hall (Wan Qing Yuan) sa Singapore na narating ko naman noong 2014. Madaling mahanap ang kinalulugaran ng museo dahil ang isa sa istasyon ng tren sa Taipei ay isinunod sa kanyang pangalan (Sun Yat-sen Memorial Hall). Masaya

ako dahil, sa wakas, makikita ko na ang bayani ng Taiwan. Itinayo ang marangyang libingan na ito sa pagitan ng mga taong 1964 hanggang 1972 sa kasalukuyang Zhongshan Park at isinabay sa ika-100 na taong kaarawan niya (Ahmed; Hotels). Bukod sa dito ginanap ang kanyang libing, nagsilbi rin itong dambana ng bayani. Itinalaga si Sun Yat-sen bilang 'Ama ng Makabagong Tsina' dahil sa kabayanihang ipinamalas niya nang patalsikin niya ang Dinastiyang Qing o Manchu na nagdala sa pagsasarili ng Taiwan (Guide to Taipei, *Sun Yat-sen*; Cheng 149). Sa aking naobserbahan, ipinamamalas ng museo ang kagitingan ni Sun. Bukod sa makikita rito ang higanteng monumento ng bayani, kronolohikal ang paglalahad ng museo tungkol sa kanya.

Larawan 4. Borneo Manuscript Gallery, Brunei Darussalam (2016)

Larawan 5. Pambansang Museo ng Indonesia, Jakarta (2018)

Larawan 6. Bungo ng Taong Java sa Museum Nasional (2018)

Makikita sa bawat hall ang tala ng kanyang buhay mula pagkabata hanggang sa pagpapasimula niya ng Digmaang Xinhai noong 1911 (Guide to Taipei, *Sun Yat-sen*; Salvador). Bukod sa pagiging

museo ng espasyo nito, nagiging dausan din ito ng iba't ibang akademikong gawain, kultural na pagtatanghal, at ilang parangal katulad na lamang ng Golden Horse Awards at ng Golden Bell Awards (Guide to Taipei, *Sun Yat-sen*; Travel Taipei). Kaya't itinatangi ng mga Taiwanese ang museo bilang espasyo ng nasyonalismo.

Larawan 7. Sun Yat-Sen Memorial Hall Museum, Taipei, Taiwan (2017)

Larawan 8. Tuol Sleng sa Phnom Penh, Cambodia (2017)

Karagdagan, ang Tuol Sleng Genocide Museum (tingnan ang Larawan 8) sa Phnom Penh, Cambodia ay halimbawa naman ng 'museong pangkaganapan.' Binili ko kasi sa airport ang aklat na *Surviving the Killing Fields* ni Haing Ngor, na tumakas sa Cambodia habang pumapatay ang diktador na si Pol Pot. Doon mo iisiping, ano kaya ang 'nakakatuwa' at 'masarap' sa bansang sumasailalim sa isang diktaturya, gaya ng binabanggit ng ilang apolohista. Makasaysayan ang lugar na ito dahil kinatayoan ng museo ang lugar na minsay naging 'killing fields' sa panahon ng panggigipit ng komunistang Khmer Rouge ni Pol Pot. Tinatayang isa hanggang dalawang milyong Cambodians at mga banyaga ang namatay/pinatay sa lugar na ito (Exterior of S-21 Prison). Bago gawing museo ang mismong lugar, isa itong paaralan na kung tawagin ay Tuol Svay Prey (Ledgerwood 83). Nang magsimulang maghasik ng karahasan si Pol Pot, ang paaralang ito ay binigyan ng pangalan/alyas bilang S-21. Dito dinadala ang mga inaaresto na pinaniwala noon ng pamahalaan na dadaan lamang sa interrogasyong politikal (Ledgerwood 83; Benzaquen 791). Ngunit ang totoo, sila ay ibibilanggo at papatayin. Isang lihim ang kinalalagyan ng 'killing field' dahil natuklasan lamang ito ng mga militar ng Vietnam noong Enero 1979, tumambad sa kanila ang mga bangkay, o labi, ng mga pinahirapang biktima (Grim 44-45; Benzaquen 791). Sa pagkakatuklas ng mga site, nagsimula na ring magsagawa ng mga pag-aaral ang ilang iskolar upang tuklasin ang mga pangyayari at

karanasan ng mga nakaligtas (Maguire 85-106). Bagaman maraming dokumento ang maglalahad tungkol sa pangyayari, karamihan sa mga ito ay sinira o nawala na. Gayumpaman, binuksan lamang ang Tuol Sleng upang maging museo noong Hulyo 1980 (Benzaquen 791). Ngunit sa mga panahong nagdaan, kulang pa rin ang mga dokumentong patungkol sa S-21. Kaya't noong 2017, nang puntahan ko muli ang Tuol Sleng, pinaunlad na pala ng UNESCO ang site (UNESCO) dahil mas marami na ang eksibit nito noong 2017 kompara sa huling punta ko noong 2015. Dito mo masasabing mas nakakatakot pa ito sa Laperal White House at Old Diplomat Hotel ng Baguio kung saan may pugot o madreng nagpapakita tuwing hapon—dahil mas kahindik-hindik ang Tuol Sleng na makikitaan pa ng mga natuyong dugo ang ilang bahagi ng site. 'Ika ng mga lola, matakot sa buhay at hindi sa patay, dahil ang buhay ay pumapatay.

Katulad ng Tuol Sleng Museum ang Independence Hall Museum (Norodom Palace) sa Saigon/Ho Chi Minh City, Vietnam (tingnan ang Larawan 9) dahil bago ito maging museo, naging bahagi ito ng mga pangyayari sa kasaysayan. Sinasabi sa ilang pag-aaral na mas puntahan diumano ng mga turista ang War Remnants Museum dahil nagtatampok ito ng natatanging tagumpay at pagpapalaya ng Vietnam laban sa puwersa ng Estados Unidos (Gillen 1307-1312). Ito rin ang isa sa mga museong naglalahad ng mga talang pangkasaysayan na sumisimpatya, o tumutuon, sa naratibo ng mga sibilyan (Lonely Planet, *War Remnants*).

Larawan 9. Independence Hall Museum sa Ho Chi Minh City, Vietnam (2017)

Larawan 10. Tangkeng pandigma ng Hilagang Vietnam (2017)

Wala sa aking interes ang military history, iniawasan ko nga sa klase ang paksa tungkol sa Ikalawang Digmaang Pandaigdig. Pero siyempre, sa isang lungsod sa Vietnam na tampok dito, hindi maaaring malagpasan ang historikal na museo nito. Itinampok,

halimbawa, sa War Remnants Museum ang mga karahasang ginawa ng mga Amerikanong militar sa mga Vietnamese lalo na sa My Lai Massacre noong 1968.³ Malinaw na iginigiit ng museong ito ang dekolonisasyon ng mga talang tutuon sa mga imperyalista. Gayumpaman, kinakailangan ding silipin ang naging kasaysayan ng Independence Hall Museum (Reunification Palace) noong panahon ng Digmaang Vietnam. Ayon sa talâ, naging kuta ng mga gobernador na Pranses ang gusali mula dekada 1880 hanggang sa pagtatapos ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig, at kalauna'y sa mga Hapones (Beer and Croissants). Bumalik lamang sa mga Pranses ang pamamahala rito noong 1954 at nang mailuklok na Pangulo ng Timog Vietnam si Ngo Dinh Diem na pinaniniwalaang *puppet* ng mga Amerikano (Lonely Planet, *Reunification*). Tinangkang patayin si Diem nang hulugan ng bomba ang gusali ngunit nakaligtas ito. Tinawag lamang ang gusali bilang Independence Palace nang maging Pangulo si Nguyen Van Thieu hanggang sa bumagsak ang Saigon sa kamay ng Hilagang Vietnam (Lonely Planet, *Reunification*). Kaya't itinatampok din sa museo ang tangkeng pandigma (tingnan ang Larawan 10) ng Hilagang Vietnam na sumira sa ilang bahagi ng gusali, at simbolong nagtakdang nagwakas na ang Digmaang Vietnam (Vietnam Guide).

Maituturing bilang dambana ang National Monument (Monas) (tingnan ang Larawan 11) na nakalatag sa malawak ng espasyo ng Merdeka Square sa Jakarta dahil simbolo ito ng kalayaan ng Indonesia (Macdonald 278). Sinimulang itayo ang dambana noong dekada '50 hanggang '60, o sa panunungkulan ni Pangulong Achmed Soekarno at nagtapos naman sa panahon ni Soeharto (Ford 379; Lonely Planet Indonesia, *Merdeka Square*). Noong 19 na dantaon, ang Merdeka Square ay tinatawag bilang Koningsplein dahil naging sentro ito ng pamahalaang kolonyal ng mga Holandes na inilipat nila mula sa Kota Tua (Old Batavia) (Lonely Planet Indonesia, *Merdeka Square*).

³ Maituturing na isang paghihiganti ng mga Amerikano ang My Lai Massacre sa puwersang komunismo ng Vietnam. Tinataya na karamihan sa mga naninirahan sa My Lai ay tumutuligsa sa oposisyon ng mga Amerikano sa komunismo na siya namang sinusupportahan ng mga sibilyan. Ilan sa kanila ang naging taga-sunod ng National Liberation Front (Viet Cong) na binuo ng Hilagang Vietnam. Tinatayang higit na 500 sibilyang babae, matatanda, at kabataan ang kinatay ng mga Amerikano noong Marso 16, 1968. Ang pagpatay ay naging isang lihim dahil ipinapalabas ng mga sundalong Amerikano na ang kanilang paglusob sa My Lai ay upang sugpuin ang puwersa ng mga komunistang sundalo ngunit malawakan naman nilang ipinapatay ang mga sibilyan (Russell 704; Cookman 154-155).

Larawan 11. National Monument, Jakarta, Indonesia (2018)

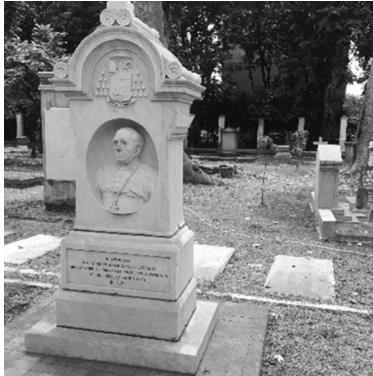
Gayumpaman, itinatampok nito ang simbolo ng Indonesia sa paglaya sa ilalim ng Hapones noong Ikalawang Digmaang Pandaigdig. Tinulungan sila ng mga Holandes laban sa mga Hapones hanggang sa makamit ang kalayaan noong 1949 (Macdonald 272-273). Sa kasalukuyan, ang Kanluraning istruktura ng Merdeka ay mayroong museo na naglalahad ng mga talang pangkasaysayan hinggil sa iba't ibang digmaang pinasimulan ng mga Indones sa maraming panahon (Massil 481; Wonderful Indonesia, *Merdeka*). Naglingkod ang espasyo ng Merdeka sa mga protesta sa pagtatapos ng 20 na dantaon hanggang sa ngayon (Lonely Planet Indonesia, *Merdeka Square*).

Sa hanay naman ng 'museong pangkultura, sining, at pamanang bayan,' isang halimbawa ang Kota Tua (Old Batavia), Indonesia na itinayo malapit sa Sunda Kelapa at Ilog Ciliwung na noo'y pinamamahalaan ng monarkiyang Pajajaran (Sastramidjaja 449). Sa aking obserbasyon, maihalalintulad ang Kota sa Intramuros ng Maynila dahil naging kuta ito ng Dutch East India Company (VOC) noong 17 na dantaon (Turtle; Dykins; Wonderful Indonesia, *Explore*). Bukod dito, naging sentro rin ito ng pamahalaang kolonyal na itinatag ng mga Holandes sa Batavia. Maraming mga gusaling ipinatayo ang mga Holandes sa lugar hanggang 1850 sa kabila ng nakakaranas na ng labis na pagkalugi ang VOC noon pang 1799 sa kadahilanang unti-unti nang nawawala ang mga kolonya nito (*Explore Sunda*). Dahilan ito

upang abandonahin ang ilan sa gusali. Hindi naglaon, naging sentro ng mga pamanang bayan ang Kota Tua. Isinaayos ang mga lumang gusali sa museo na makikita pa hanggang sa ngayon. Tampak sa mga ito ang Fatahillah Museum (tingnan ang Larawan 12) na naging sentro ng komersiyo at pamahalaan ng VOC; Wayang Museum; Bank Mandiri; Toko Merah; at The Maritime Museum (*Explore Sunda*; Valentina).

Larawan 12. Fatahillah Museum sa Old Batavia, Jakarta, Indonesia (2018)

Larawan 13. Libingan sa Taman Prasasti Museum, Jakarta, Indonesia (2018)

Napansin ko rin sa paligid ang naging kulungan ng mga pinaghihinalaang 'rebeldeng' (para sa mga Holandes) Indones, kung saan ipiniit din ang bayaning si Pangeran Diponegoro (Kroef 448). Gayumpaman, tila naging makabuluhan ang legasiyang ito ng mga kolonisador para sa mga kasalukuyang Indones dahil dinadagsa na ito ng mga turista nang maitanghal ang Kota Tua bilang pambansang pamana noong 2015 (Entas at Mudana 4).

Isa pang pamanang bayan na aking naobserbahan sa Indonesia ay ang Taman Prasasti Museum (tingnan ang Larawan 13). Isa itong libingang kolonyal na itinayo noong 1795 (Rooseboom; Arts). Orihinal itong itinayo sa pangalang Kebon Jahe Kober bilang isang ordinaryong libingan na ginawang museo noong dekada 1970 (Indonesia Tourism). Makikitaan ito ng iba't ibang estatwa ng mga *angeles*, mga inukit na mukha sa mga lapida (marahil mukha ng yumaong nakalibing); at iba pang pigurin.

Larawan 14. Kabaong ni Achmed Soekarno, Jakarta, Indonesia (2018)

Larawan 15. Gereja Ayam, Yogyakarta, Indonesia (2018)

Sa aking pakiwari, maihahalintulad ko ang libingan sa Nagcarlan, Laguna. Bagaman hindi ito isang sementeryo sa ilalim ng lupa na ipinatayo ni Vicente Velloc para sa libingan ng mga mayayamang angkan (Tugano, “Mga Elementong” 48), ang Prasasti ay inilaan din para sa mga prominenteng Holandes. Nakita ko rito ang puntod ni Olivia Marianne, asawa ni Sir Thomas Stamford Raffles, at ang kabaong na minsang pinaglagakan ng mga labi ni Soekarno (tingnan ang Larawan 14) at Mohammad Hatta bagaman inilipat ang labi ng nauna sa Solo, Surakarta (Tanyon). Katulad ng mga tipikal na libingang kolonyal sa daigdig, mababakas dito ang naghahalong disenyo ng Neo-Gothic at konseptong Java-Hinduismo ng mga Indones (Indonesia Tourism).

Panghuli, liban sa sementeryo, naobserbahan din ang simbahang ginawang museo. Nasa gitna ng kagubatan ang Bukit Rhema o Gereja Ayam (Simbahang Manok) (tingnan ang Larawan 15) sa Magelang, Yogyakarta kaya’t kinailangan ko pang tumawid at umakyat sa paahong kalupaan bago marating ang simbahan. Mula sa tuktok ng simbahan, matatanaw ang mga bundok katulad ng Suroloyo, Merapi, Sumbing, at Merbabu (Bukit Rhema). Nagmula ang pangalan ng simbahan dahil sa pisikal na katangian nito bilang manok ngunit para sa iilan, isa itong kalapati. Ayon sa talâ, nabuo ang simbahang ito dahil sa premonisyon ni Daniel Alamsjah na magtayo ng pook-dasalan para sa anomang relihiyon ng daigdig (Zhang; Lamoureux). Ngunit hindi natapos ang pagpapagawa rito kaya’t inabandona na rin ang lugar. Kung oobserbahan, napapalibutan na ito ng mga puno at halaman ngunit mababakas sa loob ng simbahan ang pangkalahatang pagtanaw/pagtingin (unibersal) sa lahat ng relihiyon sa daigdig. Makikita sa loob ng simbahan ang iba’t ibang larawan ng relihiyon katulad ng Kristiyanismo, Buddhismo, Islam, at Hinduismo (Lamoureux)—isang dahilan kaya’t kalapati o manok ang simbolo nito dahil kumakatawan ito sa pagkakaisa. Maituturing itong katangi-tanging yaman dahil ito lamang ang simbahan na matatagpuan sa itaas ng bundok at kagubatan ng Indonesia.

Mga Pinuntahang Museo sa Kanluran

Hindi katulad ng aking mga karanasan sa Asya, limitado lamang ang mga napuntahang museo sa Europa. Hindi mapakali ang nunal ko sa paa na mapuntahan man lang ang ilang museo nito. Liban sa ito ang unang pagkakataon kong makatapak ng Europa, usap-usapan kasi

noon pa man ang isyu ng looting. Inosente pa ako noon sa modus na ito ng Europa, at sa palagay ko noon, astig ang magpa-picture sa mga kilalang museo sa mundo. Higit pa pala rito ang gampaning kailangang pagnilayan. Mas lumawak ang kaalaman ko hinggil dito nang kumuha ako ng kursong 'Issues in Philippine Development' bilang elective sa Asian Center, UP Diliman. Ilan sa aking kamag-aral ang nagmungkahing pagnilay-nilayan ang 'politika ng artifact' sa usapin ng kaunlaran. Noong una, hindi ko nauunawaan ang bagay na ito, hanggang bagsakan kami ng ilang babasahin tungkol sa mga 'nawawalang' artifact ng ilang bansa.

Isang interesanteng bagay, kung oobserbahan, ang ilang museo sa Europa lalo pa't marami sa mga ito ay tanyag sa buong daigdig. Nang minsang magawi kami ng aking kaibigan sa France, tanging ang museo ng Crypte archéologique de l'Île de la Cité (tingnan ang Larawan 16) lamang ang nabigyan ng pansin. Malapit ito sa Katedral ng Notre Dame, isang kilalang simbahan sa daigdig at Ilog Seine (tingnan ang Larawan 17). Ilang buwan, mababalitaan kong tinupok ng apoy ang ilang bahagi ng katedral. Naglalaman ang museong ito ng mga artifact na nahukay mismo sa lungsod ng Paris na pinaniniwalaang nilinang pa noong panahon ni Augustus. Pero, hindi namin ito napasok kaya't hindi naging komprehensibo ang aking mga naging obserbasyon, at isa pa mahal, ang bayad (entrance fee) sa mga museo sa Paris. Dagdag pa, masama pa ang aking loob sapagkat na-scram ako ng ilang babaeng Pranses sa ilalim ng Eiffel Tower na nagpapirma sa akin para diumano sa 'child charity' at malao'y sisingilin ako ng 10 euro—isang halagang makakabili ng kalahating kabang bigas sa Pilipinas. Buti na lamang at nakilala namin ni Prop. MJ Santos ang isang kababayan na pupunta ng Canada, na kasabay naming lumibot sa makasaysayang Paris at nagbigay sa amin ng tsokolateng KitKat.

Kaya't maituturing ko pa ngang mas naging makabuluhan ang pagbisita sa mga museo nang kami'y nagtungo sa bansang Portugal. Hili-hilera ang mga museo rito kaya't mula sa Alcantara, Santos, Cais do Sodre, nilakbay namin ang distrito ng Belem. Mula sa kinalalagyang lugar ng pamosong Torre ng Belem (tingnan ang Larawan 18), matatagpuan ang Museu de Marinha (Maritime Museum) (tingnan ang Larawan 19). Isa itong museong dumadambana sa kasaysayang maritimo ng Portugal. Makikita rito ang ilang artifact na may kinalaman sa paglalayag ng mga Portuges sa daigdig, lalo na

ang mahahalagang kagamitan ni Vasco da Gama katulad ng kompas at astrolabe (Lonely Planet, *Museu de*).

Larawan 16. Crypte archéologique de l'Île de Cité, Paris, France (2018)

Larawan 17. Notre Dame Cathedral at Ilog Seine, Paris, France (2018)

Larawan 18. Torre ng Belem sa Lisbon, Portugal (2018)

Larawan 19. Museu de Marinha sa Lisbon, Portugal (2018)

Bukod dito, matatagpuan din ang mga naglalakihang barko na minsang sinakyan ni Reyna Elizabeth II ng Inglatera (Go Lisbon, *Maritime Museum*). Kasaysayang maritimo rin ang itinatampok ng dambanang Padrão dos Descobrimentos (tingnan ang Larawan 20) na itinayo noong 1960 malapit sa Ilog Tagus bilang paggunita sa ika-500 taong kamatayan ni Infante Dom Henrique (Padrao dos Descobrimentos). Malaki ang kontribusyon ni Henry sa panunuklas at paglalayag.

Anopaman, ang pinakamahalaga at integral sa lahat ng museong nakita sa bansang Portugal ay ang Museu Nacional de Arqueologia (tingnan ang Larawan 21) dahil naglalaman ito ng mahahalagang artifact na nakita sa Iberia, lalo na sa bahagi ng Portugal. Una itong itinayo sa inisyatiba ni Jose Leite de Vasconcelos Pereira de Melo noong taong 1893 (Turismo de Lisboa; Bodenstein 701) dahil nilalayon niyang magkaroon ng isang museo na magtatanghal sa kasaysayang arkeolohikal ng mga Portuges. Itinatampok sa museo ang mga artifact na nagmula pa sa panahong prehistoriko (Panahon ng Bakal) at medieval (Turismo Lisboa; Go Lisbon, *Archaeology*). Naging masigasig ang mga arkeologong Portuges na maghukay sa iba't ibang bahagi ng kanilang bansa bago pumasok ang 19 na dantaon (Bodenstein 689). Karamihan sa mga arkeolohikal at historikal na lugar ay matatagpuan sa Almendres Cromlech (malapit sa Nossa Senhora de Guadalupe at Evora); Citania de Briteiros; Coa Valley (Vila Nova Foz Coa); Conimbriga (Coimbra); Sao Cucufate (Alentejo); Ilog Tamega (Amarante, Porto); at marami pang iba (Archaeology Travel). Kaya't pinasinayaan ang pormal na pagbubukas ng museong ito noong 1903. Nabuo lamang ang kamalayan ng mga Portuges na magtayo ng mga malalaking museo noong 19 na dantaon. Isa ang Museu Nacional de Arqueologia sa mga museong itinayo sa nasabing siglo, bagaman orihinal na itinayo/binuo ang repositoryo ng mga artifact sa Moistero dos Jeronimos at isinanib noong 1962 sa Museu de Marinha (Bodenstein 701). Integral ang layunin ng nasabing museo na ugatin ang pinagmulan ng mga Portuges, kaya't noong 1989 hanggang 1993, ang Museu Nacional de Arqueologia ay nakilala sa kanilang adhikaing isulong ang katagang "Portugal, from its origins to the beginning of the Nation."

Larawan 20. Padrão dos Descobrimentos, Lisbon, Portugal (2018)

Larawan 21. Museu Nacional de Arqueologia, Lisbon, Portugal (2018)

Mula noong 1995, nahahati sa iba't ibang tema ng mga artifact ang matatagpuan sa loob ng museo. Makikita rito ang *The Bronze Age; From Ulysses to Viriato; Roman Portugal: Using Natural Resources; Islamic Portugal*; at ang *The Religions of Lusitania* (Bodenstein 701). Sa aking obserbasyon, kaagaw-agaw ng pansin ang ilang artifact na nagmula pa sa mga lumang kaharian ng Ehipto. Tinatayang nasa 500 Ehiptong artifact ang nasa pangangalaga ng museo ngunit 300 lamang ang nasa pampublikong pagtatanghal (Museu Nacional de Arqueologia w.p). Nakarating ang mga artifact na ito sa kadahilanang noong 1909, nagtungo si de Vasconcelos sa Ehipto kung saan binili niya ang ilan sa mga ito. Isa pa, may ilang artifact din ang nasa koleksiyon nina Reyna Amelie ng Orleans (asawa ni Carlos I) at angkan ng mga Palmela (*125 Years dedicated; Text About Leite; Egyptian Museum Visits*). Malinaw na bukod sa proyektong arkeolohikal ng mga Portuges, nagkaroon ng artifact ang museo dahil sa patuloy nitong pagtuklas, pagbili, o mga donasyon mula sa iba't ibang lugar ng Mediterranean (Bodenstein 701). Itinanghal sa loob ng museo ang ilang maliliit na pigurin (tingnan ang Larawan 22); mga *sarcophagus* (tingnan ang larawan 23); mga bangang *Coptic* (tingnan ang Larawan 24) at iba pang artifact na binuo noong Coptic Era (Romanong Ehipto, 3-4 na dantaon at Ehiptong Byzantine, 4-7 na dantaon). Naging palaisipan sa akin ang bagay na ito. Kung nagmula ito sa Ehipto, bakit naroon na ito sa museo ng Portugal? Bagaman naibigay naman ang dahilan, kailangan pang pagtuonan ng kritikal na pansin ang itinataya kong suliraning talamag sa mga museo ng Europa—isang padrong nakagawian ng mga Europeo sa kanilang mga kolonya.

Larawan 22. Mga pigurin ng Ehipto (2018)

Larawan 23. Sarcophagus ng Ehipto (2018)

Obserbasyon sa mga Suliranin ng mga Museo

Sa bahaging ito, hindi ko sinasabing ipinuslit, o kinuha ng sinoman, mula sa Ehipto ang mga artifact na aking nakita sa museo ng Portugal. Bagkus, kailangang bigyan ng pagpapaliwanag kung bakit naroon ito sa bansang iyon sa kabila na mahalaga ito sa bansang mayaman sa kasaysayan katulad ng Ehipto. Namutawi sa aking obserbasyon ang iba't ibang posibilidad/dahilan sa likod nito. Kaya't lilimiin sa bahaging ito ang mga nasabing posibilidad sa dispersiyon ng mga artifact mula sa iba't ibang bahagi ng mundo.

Isang maimpluwensiyang institusyon ang mga museo ngunit nagiging dinamiko rin ang naging tunguhin nito sa mga nagdaang panahon. Dahil sa dinamiko ito, hindi tahasang mabatid kung ang gampanin ng ilan sa mga ito ay nagsusulong o sumasaliwa sa dapat nitong tungkulin sa paglalarawan ng isang partikular na lipunan (Alexander at Alexander 2). Sa pagtaya, nagiging problematiko ang kabuoang imahe ng museo dulot ng sala-salabat na mga suliranin na umiinog sa politikal at kultural na aspekto. Ang pagiging ahente nito bilang isang institusyon ay tila pumaimbabaw na sa kapangyarihang kaya nitong kontrolin, kung ano ang mga kaalamang ilalahad sa madla at sa kung ano ang hindi. Kaya't sa pagiging selektibo nito, may mga sektor ang naiiwanan o dumaraan sa hindi patas na representasyon hinggil sa kanilang identidad. Talamak, hanggang sa ngayon, ang pagggiit ng mga marhinalisado na sinasagkaan ng hindi angkop na paglalarawan sa kanila ng mga museong ito. Ang suliranin na ito sa kaunlaran ng mga museo ay hindi maitatawang nagmula sa payak na problema na tila lumalala sa pagdaan ng mga panahon.

Kaya't layunin sa bahaging ito na suriin ang mga posibleng umiiral na suliranin sa mga museo lalo na sa Kanluran (yaong mga kilala/tanyag na museo sa Europa). Sa pamamagitan ng mga sarbey pang-literatura, mauulinigan, makakabuo, at maaapuhap natin ang panlabas at panloob na salik patungkol sa mga suliraning ito. Sa aking pagtataya, tinitingnan ko ang mga nahahawakan o kongkretong ebidensiya bilang panlabas na salik ng suliranin. Sumasailalim dito ang kuwestiyonableng kalagayan ng mga artifact at ecofact. Sa kabilang banda, ang panloob na salik ay posibleng aangkla o tutuon sa iba pang salik katulad ng misrepresentasyon at kakulangang pagpapahalaga sa kabuoang sistema ng museo at museolohiya sa ibayong dagat.

Kalagayan ng mga Artifact

Maituturing din bilang isang seryosong usapin ang malawakang pagnanakaw (looting) sa mga artifact ng mga dayuhan sa isang partikular na bansa. Marami-rami na ring mga babasahin ang komprehensibong nagpaliwanag ng malawakang pagnanakaw ng mga artifact sa ibang lugar lalo na sa mga papaunlad na bansa sa Asya, Pasipiko, at Aprika (Coggins 94-98; Kirkpatrick; O'Keefe; Schick; Toner). Tinangka ng iskolar na si Wilhelm Solheim na galugarin ang umiiral na pagpupuslit ng mga artifact mula sa iba't ibang bahagi ng mundo. Sa kanyang pag-aaral, ipinaliliwanag niya ang talamak na pagpupuslit sa mga artifact na nagmula pa sa rehiyon ng Dagat Mediterranean, Kanlurang Asya, Mexico, Sentral Amerika, Asya at Pasipiko (Solheim 113-124). Sa pamamagitan ng mga kasong pag-aaral (case studies) at etnograpiya, nalaman niyang umiiral na ang ganitong gawain bago pa man sumapit ang 1971.

Liban sa akda ni Solheim, marami pang babasahin ang maaaring dulugin. Katulad ng naging pag-aaral nina Neil Brodie at Colin Renfrew, ipinaliwanag kung papaano ipinagtibay ng United Nations ang pagbabawal (halimbawa sa Estados Unidos) ng pagkuha ng mga artifact mula sa Cyprus, Italy, Bolivia, El Salvador, Guatemala, Honduras, Nicaragua, Peru, Mali, at Cambodia (Brodie at Renfrew 348). Pinokus ng mga may-akda ang pagpupuslit ng Estados Unidos sa mga tanso at gintong artifact ng mga katutubong Lydian noon pang 6 BK. Sa pagitan ng Dekada '60 hanggang '70, maraming mga yaman ang nasira at nawala sa rehiyon ng Usak, Turkey, na pinaniniwalaang dinala sa Metropolitan Museum of Arts (Brodie at Renfrew 349). Nasuri rin ang epekto nito sa museolohiya. Anila, sa tuwing tinatanong ng mga panauhin ang mga kurador kung papaano nakarating sa Estados Unidos ang mga artifact sa kabila na galing ito sa Turkey, hindi nagiging malinaw ang kanilang paliwanag ukol dito (Brodie at Renfrew 349).

Katulad nina Brodie at Renfrew, ganito rin ang naging argumento ng dyornalistang si Sharon Waxman sa umiiral na nakawan ng mga artifact. Sa kanyang aklat, ipinaliwanag niya ang dahilan kung bakit napunta sa London ang Elgin Marble na dapat ay nasa Acropolis; Rosetta Stone; ang mga mummies ng Ehipto na nasa France; at mga obra ng katutubong Etruscan na nasa Estados Unidos. Nalakbay niya ang mga bansang Ehipto, Turkey, Greece, at Italya kaya't nakabuo siya ng ilang kasong pag-aaral na tutuon sa mga museong katulad

ng Louvre, Metropolitan Museum of Arts, British Museum, at J. Paul Getty Museum (Waxman). Iginiit niyang kinakailangan ng mabusising imbestigasyon sa mga artifact na nasa museo ng Kanluran at kung paano ipinapaliwanag sa madla ang mga akwisisyon nito. Karamihan sa mga mababasang eksibit ay nalalangkapan ng mga omisyon at kasinungalingan kung paano nakarating sa kanilang museo ang ilang artifact (Waxman 373). Gayumpaman, mayroong kakulangan ang argumento ni Waxman, hinggil sa epekto ng pagpupuslit na ito sa daloy ng ekonomiya at kultura ng pinagnakawang bansa.

Kinahaharap din ng mga artifact ang pagsasailalim nito sa ilegal na paglilipat mula sa pinagmulan nitong lugar tungo sa bansang paroroonan. Madalas na tinatawag bilang kontrabando ang anomang ilegal na bagay na ipinupuslit sa isang bansa. Sa pag-aaral nina Raymond Fisman at Shang-Jin Wei, itinampok nila ang sistemang umiiral, kung saan ang mga artifact ay malayang naipupuslit sa pinagmulang bansa nang hindi nalalaman (Fisman at Wei 2-3). Ganito rin ang ginagawa ng mga bansang Canada, Germany, Great Britain, at Switzerland sa ibang bansa (Fisman at Wei 4). Tiningnan nila ang pagpupuslit sa mga artifact bilang makabagong imahe ng korapsyon dahil karamihan sa mga bansang nagpupuslit ay hindi legal na naidedeklara sa kanilang customs (Fisman at Wei 7). Hindi naging prayoridad ng mga bansang pinagmulan na kontrolin ang paglabas ng kanilang mga artifact. Ngunit mas kailangang ituon ang diskurso sa mga bansang nagpupuslit ng mga ilegal na artifact.

Kung minsan nagiging bahagi ng substahan ang mga nakukuhang artifact. Binigyang diin ni Stefan Gruber, sa kanyang pag-aaral, ang masamang epekto ng looting. Bukod sa nawawala ang mga artifact, nasisira rin ang pinagkukuhanang lokasyon nito (Gruber 341). May tendensiya na ang mga bato ay gumuho kung sakaling tanggalin ang bagay na sumusuporta o nakalagay doon. Sinuri rin niya kung papaano pinagtitibay ng dalawang bansa ang kasunduan upang matigil ang nakawan sa mga artifact. Hinalimbawa niya ang pagnanakaw ng mga Ingles at Pranses sa mga artifact na nasa Old Summer Palace sa Beijing, Tsina noong 1856 hanggang 1860 o Ikalawang Digmaang Opium, at ang ilang bronseng ginawa pa noong Dinastiyang Qing (Gruber 342). Sa pamamagitan ng pagkilatis sa mga sulating pambatas, nasuri at natalisod niya ang kahalagahan ng pandaigdigang kombensiyon, katulad na lamang ng 1970 UNESCO Convention at 1995 UNIDRIOT Convention, sa pagbabalik ng mga artifact na ipinuslit ng mga dayuhan (Gruber 348).

Ipinaliwanag naman ni Staffan Sven Lunden ang mapangwasak na paglalarawan sa mga katutubong Edo ng Benin (ngayo'y nasa Nigeria) sa loob ng British Museum.⁴ Ang mga artifact ay ipinuslit sa Nigeria noong 1897 nang magkaroon ng engkuwentro sa pagitan ng mga Ingles at Edo kung saan natalo ang huli (Lenden 7). Bukod sa ninakaw nila ang mga mahahalagang gamit ng katutubo (na umaabot ng 700 piraso) (Lenden 15), isinakonteksto ng mga Kanluranin ang identidad ng mga Edo bilang katutubo, tradisyonal, at barbaro kung saan ang mga Europeo ay mga 'progresibo.' Mahalaga para sa mga Edo ang bronseng ulo ng Inang Reyna at Ife. May mga pagkakataong inilalarawan ang mga Edo bilang kawangis ng mga unggoy na nagdala ng labis na pag-sterotype sa panig ng mga katutubong Aprikano. Tinumbok ni Lunden na malaki rin ang kinalaman ng pamunuan ng museo sa representasyon ng mga katutubo dahil sa ito'y mga Europeo.⁵ Bukod sa pinuntahan mismo ni Lunden ang museo, ginamit din niya ang konsepto ni Michel Foucault nang sa gayo'y matukoy ang direktang talaban ng kaalaman (*knowledge*) at kapangyarihan (Foucault, *Power Knowledge; The Archaeology*) at ni Edward Said para sa isang panimulang pagbabalangkas sa pagtingin ng mga Kanluranin sa Silangan at bise-bersa (Said).

Ang pinakadahilan kung bakit ito inilalatag ay upang mag-iwan ng isang hamon na obserbahang mabuti ang ilang posibilidad kung bakit nakakarating ang hinahangaan nating mga artifact sa mga kilalang museo sa ibayong dagat. Sa kaso ng Portugal, ang mga artifact na mula sa Ehipto ay maaaring isipin nga na ibinigay, binili, o bahagi ng regalo/donasyon. Dahil ganito rin ang aking nakita sa Madrid, Spain. Matatagpuan dito ang artifact ng Temple of Debod (tingnan ang Larawan 25) na nagmula pa sa Aswan, Ehipto, malapit sa Ilog Nile. Ito ang templong inialay para sa mga Diyos na sina Amon at Isis (Zimmerman). Dahil sa pinaplanong pagtatayo ng dam, kaya't naging mapanganib ito para sa templo. Kaya't noong 1968, sa halip na masira, iniregalo na lamang ng Ehipto ang templo sa Spain upang ayusin at pangalagaan (Es Madrid). Binuksan lamang ang templo noong 1972 na kasalukuyang makikita sa Parque del Oeste (Zimmerman).

Gayumpaman, hindi rin maaaring isipin lagi na ang lahat ng artifact ay iniregalo o ipinagkaloob. Kailangan ding buksan ang ating kamalayan para sa iba pang mga posibleng dahilan.

⁴ Sinabi na ang museong ito ay nagmimistulang pinakamalaking repositoryo ng mga artifact na natagpuan sa iba't ibang lugar. Tampok sa kanilang mga nakuha ay ang mga iskulpturang Parthenon, batong Rosetta, at *Egyptian mummies* (Caygill).

⁵ Posibleng tingnan ang argumentong hindi kontrolado ng pamahalaan ang museo dahil ito ay isang foundation o nagsasariling institusyon na labas sa pamahalaan (Lenden 493).

Larawan 25. Templo ng Debod, Madrid, Spain (2018)

Representasyon ng mga Museo

Nang obserbahan ang ilang artifact sa Museu Nacional de Arqueologia, sumambulat sa aking kamalayan ang isang bagay—ang representasyon. Sa isang Romanong artifact na natagpuan ng mga Portuges, inilarawan nila sa pamamagitan ng caption na “O Culto Imperial” (tingnan ang Larawan 26). Tunay ngang naging bahagi ng Imperyong Romano ang Portugal at kilala rito ang mga lugar katulad ng Lusitania at Gallaecia (nasa Porto). Dahil sa naging bahagi ang Portugal ng imperyong ito, kaya’t kinakailangang itanghal o irepresenta nito ang kanyang lumang kasaysayan sa angkop na paraan. Malaking isyu para sa aking obserbasyon ang pagtukoy sa imperyo bilang culto/kulto. Sa ganang akin, ang salitang kulto ay may tonong pangmamaliit. Sinadya ba ang pagkakagamit sa salitang culto o epekto ito ng kasalukuyang paniniwala ng mga Portuges?

Larawan 26. Romanong artifact sa Museu Nacional, Lisbon, Portugal (2018)

Liban sa mga nabanggit kong politikal at ekonomikong aspekto, mas mahalagang tingnan na isang suliranin ang misrepresentasyon ng ilang museo sa ibang mga etniko. Marami sa mga museo sa ibayong dagat ang naglalarawan ng hindi patas at subhektibong pananaw. Halimbawa, makikita ang malinaw na layunin ni Bryony Onciul (2015) sa kanyang aklat na *Museums, Heritage, and Indigenous Voices* habang isinusulat niya ang panimulang bahagi ng kanyang pag-aaral. Kinasangkapan niya sa kanyang case studies ang paraan ng museolohiya ng mga kurador sa pagtugaygay ng kasaysayan ng mga katutubong Blackfoot ng bansang Canada.⁶ Ang binabanggit niyang mga suliranin ay tungkol sa dehumanisasyong umiiral/nagaganap sa buong daigdig⁷ at sa malawakang pagnanakaw sa mga artifact ng Blackfoot.⁸ Korelatibo ang mga depensa at katuwiran dito ni Onciul. Mula sa pagkakagamit niya ng mga teorya bilang salalayan, naikonekta rin niya ang mga suliranin ng mga katutubo sa pag-ugnay nito sa konsepto ng post-memory (Onciul 41) at subaltern (Onciul 80).⁹

Hindi na bago ang naging pag-aaral ni Onciul. Una na itong ginawa ni Brenda Trofanenko na nanatili ng labing-anim na buwan sa *Bowmore Museum*, isang museong pang-etnolohiya sa Calgary, Canada.

⁶ Ang Blackfoot ay mga katutubong kasapi ng Blackfoot Nations na tinatawag bilang Blackfoot Confederacy (Onciul 45). Ito ay kinabibilangan ng mga katutubong Siksika, Kainai, Piikani (Timog Alberta) at Blackfeet (Montana, Amerika). Dinalumat ni Onciul na ang mga Blackfoot ay mayroong epistemolohiya ng pagpapahalaga sa kalikasan. Basahin din ang aking naging rebyu (Tugano, “Ang Museolohiya”).

⁷ Sinasabing ninakaw, kinumpiska, o ibinigay ang mga artifact na nakuha ng mga Kanluranin sa mga katutubo (Onciul 29). Marahas ang pagkakagawa ng mga Ingles sa bagay na ito. May ilang bahagi sa aklat na naglalarawan kung paano dinala sa Rouen, France ang ilang katutubong Braziliano para sa pampublikong eksposisyon (Onciul 27); pagbili sa isang alipin noong 19 na dantaon upang ipakita sa London at France ngunit agad itong namatay at kalauna’y ang labi ay kinatay upang pag-aralan sa museo (Onciul 28); at pagbili ni Franz Boas sa ilang labi ng mga katutubo sa Northwest Coast (Onciul 29).

⁸ Nais lamang ng mga katutubo na magkaroon ng malawakang pagbabalik sa mga kagamitan o artifact na mahalaga sa kanila dahil ang ilan dito ay pamana pa ng kanilang mga ninuno (Onciul 59-60). Ayon sa mga Elders, kailangang maibalik ang mga ito dahil nakasalalay dito ang mga kwentong kasaysayan na kanila pang ipamamana sa susunod na henerasyon. Hindi magaganap ang pamana kung wala ang bagay (tangible) na magsisilbing tulay upang matutuhan ang kultura (intangible) (Onciul 65-66).

⁹ Ang una ay iniugat ni Marianne Hirsch bilang pagbansag sa mga tinatawag na cultural traumas na dinanas ng kabataan at mga sinundang henerasyon noong panahon ng Holocaust (Hirsch 103). Sa kabilang banda, iniugnay din ni Onciul ang mga katutubo bilang subaltern na isinakonteksto naman ni Spivak bilang paglalarawan hindi lamang sa mga api kundi maging sa indibiduwal/pangkat na walang representasyon sa kultura. Sinuri ni Spivak ang pagbibigay-kahulugan ng Kanluraning perspektiba sa ibang kultura kung saan inihalimbawa niya ang kulturang sati (pagsusunog ng balo) ng mga Hindu. Kinasangkapan ito ng mga Ingles sa pagiging sibilisado samantalang ang mga Hindu ay mga “barbaro.” Naging dehumanisado ang representasyon ng kababaihan ayon sa Kanluraning perspektiba (Spivak 90).

Naging layunin niyang tingnan ang pagtrato ng mga kurador at guro sa kung paano nila itinuturo ang kasaysayan ng mga katutubo. Naging pokus din niya ang mga mag-aaral at kung papaano nila tanggapin ang mga itinuturo sa kanila. Naniniwala si Trofanenko na ang mga museo ay nababahiran pa rin ng kolonyalismo (Trofanenko 311). Kaya't kinakailangang simulan sa mga paaralan ang tamang pagtuturo kung paano tingnan ang museo at paigtingin ang kritisismo rito lalo pa't kung ito ay patungkol sa mga katutubo (Trofanenko 324).

Ang mga Museo sa Pilipinas: Isyu at Solusyon

Mula sa ibinahaging karanasan at kaalaman hinggil sa mga museo sa ibayong dagat, paano ito magkakaroon ng paglalapat sa konteksto ng lipunang Pilipino? Hitik sa mga museo ang ating bansa, liban sa repositoryo ng kaalaman, larawan din ito ng pagkabansa. Ang museo ay siyang naglalalatag ng pambansang naratibo sa anyo ng pinamamayang kaalaman, o kung minsan, propaganda. May katangian din ang mga museo bilang pampublikong espasyo na gumigiit sa gunita at alaala ng isang bansa. Sa akdang *Imagined Communities* ni Benedict Anderson, kanyang binanggit ang ugnayan ng mga museo (pambansang museo) at pambansang identidad. Politikal para sa kanya ang mga museo:

The present proliferation of museums around Southeast Asia suggests a general process of political inheriting at work. Any understanding of this process requires a consideration of the novel nineteenth-century colonial archaeology that made such museum possible (Anderson 178).

Katulad ng mga sensus at mapa, ang museo ay naging instrumento ng pamahalaan upang maimarka sa kamalayan ng mamamayan kung gaano kalawak ang kanilang 'nasyon.' Gayundin, kinasangkapan ang museo upang mapahaba ang kasaysayan ng isang bansa at tingnan ang kanilang kasaysayan ay hindi lamang nagsimula sa pagiging 'malayang bansa' nito. Sa kaso halimbawa ng Pilipinas, makikita ang kasaysayan nito na hindi lamang nagsimula noong 1898—o kung ikaw ay utak-kolonyalista, 1521 o 1565—ang kasaysayan ng mga Pilipino. Sa tulong halimbawa ng mga museo, maiuugat pa natin ito sa matatandang panahon, mula sa mga ninunong Austronesyano, kung saan mayaman ang lipunan ng mga Proto-Pilipino sa iba't ibang aspekto.

Sa Pilipinas, isang magandang halimbawa ang mga museong nasa ilalim ng National Museum of the Philippines – Fine Arts, Anthropology, Natural History, Planetarium, at iba pang Regional, Area, and Site Museum katulad ng Batanes Area, Cagayan Valley Regional, Ilocos Regional, Cordillera Rice Terraces Regional, Kabayan Burial Cave Site, Angono Binangonan Petroglyphs, Marinduque-Romblon Area, Tabon Cave Sites, Bicol Regional, Western Visayas Regional, Bohol Area, Eastern-Northern Mindanao Regional, Western Southern-Mindanao Regional, at Sulu Archipelago Area. Sa kabuoan, layunin ng mga museong ito:

The primary mission of the National Museum of the Philippines is to acquire, document, preserve, exhibit, and foster scholarly study and appreciation of works of art, specimens, and cultural and historical artifacts (National Museum).

Gayundin, ang kahalagahan ng National Historical Commission of the Philippines (NHCP) na kasalukuyang binubuo ng dalawampu't pitong museo sa iba't ibang bahagi ng bansa bagaman ay madalas na nakasentro sa mga bayani at kilalang personalidad. Malinaw din ang layunin ng NHCP para sa bayan:

The mission of the National Historical Commission of the Philippines is the promotion of Philippine history and cultural heritage through research, dissemination, conservation, sites management and heraldry works. It aims to inculcate awareness and appreciation of the noble deeds and ideals of our heroes and other illustrious Filipinos, to instill pride in the Filipino race and to rekindle the Filipino spirit through the lessons of history (NHCP).

Patunay na maraming museo ang Pilipinas, liban sa mga museo ng Pambansang Museo at NHCP, ay may ilan ding nasa pangangalaga ng mga pribadong sektor. Gayumpaman, katulad ng binabanggit sa itaas, tinangkang mailagay sa isang tipolohiya (tingnan ang Hanayan 1) ang ilang museo ng Pilipinas. Sa bahaging ito, makapaglilista ng ilang bagong pagmumuni sa aspektong may kinalaman sa pagkabansa ng mga museo—mula sa (1) artifact; (2) wika; at (3) cultural literacy at representasyon ng mga museo.

<p>musang panglalathatan</p> <ul style="list-style-type: none"> National Museum of the Philippines (Manila) National Museum of Natural History (Manila) The Museum of a History of Ideas (Manila) Bahay Tsinoy Museum (Intramuros, Manila) Metropolitan Museum of Manila Ayala Museum (Makati City) Yuchengco Museum (Makati City) Money Museum (Manila) Presidential Museum and Library (Manila) Philippine Air Force Aerospace Museum (Pasay City) Museo ng Kasaysayang Pampulitika ng Pilipinas (Malolos, Bulacan)^{***} Museo ng Kasaysayang Panlipunan ng Pilipinas ^{***} Balibag Museum and Library (Balibag, Bulacan) Museo ng Makati (Makati City) Museo Valenzuela (Valenzuela City) Lopez Museum and Library (Pasig City) Clark Museum and 4D Theater (Clark Freeport Zone, Pampanga)[*] Bohol National Museum (Tagbilaran, Bohol) Museo Iloilo (Iloilo City, Iloilo) Museo Sugbo (Cebu City, Cebu) Negros Museum (Bacolod, Negros Occidental) University of San Carlos Museum (Cebu City, Cebu) 	<p>musang pang-indibidwal</p> <ul style="list-style-type: none"> Museo ni Emilio Aguinaldo (Kawit)^{*/***} Museo ni Balderno Aguinaldo (Kawit)^{***} Museo nina Marcela Marino at Felipe Agoncillo (Taal, Batangas)^{***} Museo nina Leon at Galicano Apacible (Taal, Batangas)^{***} Museo ni Marcelo H. del Pilar (Bulacan, Bulacan)^{***} Museo nina Juan at Antonia Luna (Badoc, Ilocos Norte)^{***} Museo ni Apolinario Mabini (PLP Manila)^{***} Museo ni Apolinario Mabini (Tanzaan, Batangas)^{***} Museo ni Ramon Magsaysay (Castillejos, Zambales)^{***} Museo at Aklatan ni Diosdado Macapagal (Lubao, Pampanga)^{***} Museo ni Manuel Quizon (Quizon City)^{***} Museo ni Jose Rizal (Calamba, Laguna)^{***} Museo ni Jose Rizal (Dapitan)^{*/***} Museo ni Jose Rizal (Intramuros, Manila)^{*/***} Museo ni Jesse Robredo (Naga City, Camarines Sur)^{***} General Paciano Rizal Shrine (Los Baños, Laguna) Marcos Museum and Mausoleum (Batac, Ilocos Norte) Museum of the Women of Malolos (Malolos, Bulacan) Bernardino Jalandoni Museum (Silay, Negros Occidental)
<p>musang panglagayan</p> <ul style="list-style-type: none"> Museo ng Paglilitis ni Andres Bonifacio (Maragondon, Cavite) ^{***} Museo ng Katipunan (San Juan City)^{***} Museo ng Republika ng 1899 (Malolos, Bulacan)^{***} Capas National Shrine (Capas, Taal) Mt. Samat National Shrine (Pilar, Bataan) 	<p>musang pang-kultura, sining, at pamanang bayan</p> <ul style="list-style-type: none"> Museo ng Libingan sa Ilalim ng Lupa (Nagcarlan, Laguna)^{***} Casa Santa Museum (Antipolo, Rizal) Eapo Pilipino (Angeles, Pampanga) Las Casas Filipinas de Acuzar (Bacac, Bataan) Museo de Iloko (Agoa, La Union) Fundacion Sanso (San Juan City) Balay Negrense (Silay, Negros Occidental)
<p>[*] maari ring ibang bilang musang panglagayan ^{**} maari ring ibang bilang musang pang-kultura, sining, at pamanang-bayan ^{***} mga musang nasa ilalim ng <i>National Historical Commission of the Philippines</i> Hindi kompleto ang mga halimbawa ng museo sa itaas sapagkat inilalahad lamang nito ang mga halimbawa ng museo na hinayay sa apat na kategorya.</p>	

Talahanayan 1. Tipolohiya ng mga museo sa Pilipinas (Tugano 2022)

1. Mga Suliranin at Solusyon sa Artifact

Masarap sana sa pakiramdam kung personal na nasisilayan ang mga artifact, na makikita at mahahawakan. Ngunit, sa kaso ng ilang museo halimbawa, naglipana pa rin ang mga replica. Walang masama sa replica kung nasa Pilipinas mismo ang orihinal. Halimbawa, kung ang Laguna Copper Plate ay gagawan ng replica upang makita ng ibang mga Pilipinong nasa Bisayas at Mindanao. Pero, ibang usapin siyempre, kung gagawa ka ng replica dahil ang orihinal ay nasa ibang bansa. Hindi ito patas sa mga Pilipino. Kapag bumibisita ako sa Pambansang Museo, nakaismid kong sinasabi sa aking mga kasamahan: “Replica? Pero ang original ay wala dito, anyare? Bakit hindi naibabalik.” Mahalaga para sa mga Pilipino ang orihinal. Kaya’t may suliranin ang ating mga artifact.

Katulad ng mga suliranin sa ibayong dagat, kinahaharap nating mga Pilipino ang malawakang pagpupuslit sa mga pamanang bayan ng Pilipinas. Sa naging pag-aaral ni Mary Jane Calderon, pinuntahan at nilakbay niya mismo ang Liverpool Museum sa Inglatera

upang tingnan ang mga artifact ng Pilipinas. Ang karamihan sa mga artifact na kanyang nakita sa nasabing museo ay pinaniniwalaang naging bahagi sa Louisiana Purchase Exposition (LPE) noong 1904 na ibinigay pagkatapos pamunuan ng American Museum of Natural History (AMNH) (Calderon-Hayhow 73). Napag-alaman niyang nagkaroon ng palitan ng mga artifact sa pagitan ng LPE at AMNH. Limampu't limang (55) artifact mula sa Kanlurang Aprika at Tibet ang ibinigay ng LPE sa AMNH kapalit ng mga busto mula sa Amerika at Pilipinas noong 1905, at nasundan pa noong 1907 sa pagbibigay ng huli ng limampu't walong (58) bagay mula sa Pilipinas (Calderon-Hayhow 73-74). Karamihan sa mga naipuslit na bagay ay mula pa sa mga katutubong Bontoc, Igorot, Kalinga, Ibaloi, Tagbanua, Mandaya, Tagakaola, B'laan, Tiruray, at iba pa (Calderon-Hayhow 76). Nananatili pa ring marami ang ating mga artifact na nasa ibang bansa. Tampok dito ang Golden Tara na nasa Field Museum sa Estados Unidos bagaman hindi lamang ito ang nasa ilalim ng kostodiya ng nasabing museo. Umaabot sa halos 10,000 Pilipinong artifact ang matatagpuan dito kabilang na ang blusang B'laan at adornong gawa sa perlas. Pinaniniwalaang kinuha ito ng mga Amerikano simula noong 1907 hanggang 1910 (Philippine Treasures Part II). Liban pa ito sa pilak na hikaw na nasa Horniman Museum of Art sa London; ang backpack ng mga Igorot na ginawa noong 1850 na nasa British Museum; ang kutsara na nasa Rautenstrauch-Joest Museum sa Cologne; at iba pa (Sta. Romana Cruz).

Noong 2002, naiulat na ninakaw mula sa pangangalaga ng Far Eastern Foundation for Nautical Archaeology (FEFNA) ang ilang artifact na nakuha mula sa Sta. Cruz Shipwreck sa Zambales. Ayon kay Eusebio Dizon, mahalaga ang mga artifact na seramiko at banga na ginawa pa noong Dinastiyang Ming (1485 hanggang 1508 MK) (Araneta). Sinasabi pang nagkakahalaga ito ng 200,000-300,000 o 600,000-900,000 piso bawat piraso. Madalas ang pagbebenta ng mga artifact sa black market, katulad halimbawa ng Maitum Jar, isang antropomorpikong bangang natuklasan noong 1991 sa Maitum, Sarangani.

Matagal namang may 'solusyon' hinggil dito. Nilagdaan noong 1974 ang Presidential Decree No. 374 o *Cultural Properties Preservation and Protection Act* na layuning pangalagaan ang mga pamanang yaman at kasuhan ang sinomang lalapastangan at magpupuslit sa mga ito (PD 374). Ngunit, bakit tila mahina ang kapit ng ating pamahalaan dito? Mas interesado pa yata ang mga Pilipino

sa mito ng Tallano Gold at ang Gintong Ulo ng Yamashita Treasure kompara sa mga totoong yaman na wala sa Pilipinas at dapat na maibalik sa atin. Matatandaan noong 2009, matindi ang pagnanasa ni Senador Nene Pimentel na maibalik sa Pilipinas ang ilang artifact lalo na ang Balangiga Bell na kinuha ng mga sundalong Amerikano sa Samar at dinala sa Iowa (Senate of the Philippines) bilang ‘tropeo’ sa digmaang Pilipino-Amerikano. Naibalik lamang ito sa Pilipinas noong 2018—117 taong pagkakawalay sa mga Pilipino (McCarthy).

2. **Wika at Pagkabansa ng mga Museo**

Isa sa mga nakahandang itinerary ko para sa sinomang bibisita sa Pilipinas ay ang Pambansang Museo. Ang mga Fil-Am/Australian-Filipino kong mga pinsan na nais matuto ng kasaysayan ng Pilipinas ay kaagad kong dinadala sa mga museo. Pero siyempre, nasa wikang Ingles ang pamomostura ko bilang mala-tour guide. Mababasa naman nila ang mga caption kahit hindi ako magsalita, dahil nasa Ingles naman halos lahat. Noong 2017, umuwi ang ilang pinsan ko mula sa Pangasinan at nagyayang ipasyal ko sila. Muli, ang Pambansang Museo. Tuwang-tuwa sila noong una, dahil siyempre nakita nila, halimbawa, ang Spoliarium at ilang lihkhang-sining na ayon sa kanila ay sa libro pa lang nila nababasa. Sabi ni Mepoy: “Kuya, magsalita ka na lang, hindi ko maintindihan, ang lalim ng English.” Sumagi sa isip ko, kailangang may salin ang lahat ng caption sa wikang Filipino. Hanggang patingin-tingin na lang tuloy sila, hanggang tamarin na at nagyaya na lang sa Star City at Luneta. Liban sa artifact, may problema rin tayo pagdating sa wika ng ilang museo sa Pilipinas.

Mahalaga rin ang ginagampanan ng wika sa imposisyon ng halagahin ng bayan sa kanilang mga museo. Sa aking obserbasyon, malaki ang implikasyon ng mga nasusulat na wika sa mga museo sa paggagawad ng prayoridad sa mga tao. Ibig sabihin, kung paano naisusulat ang wika, ganoon din niya kinakausap ang bayan—mula sa kung paano niya ito kausapin at ano ang kanyang nais ipahiwatig. Bakit ko ito sinasabi? Nakaramdam ako ng bahagyang pagkainggit sa ilang museo na aking napuntahan at naobserbahan sa ibayong dagat. Masyado nilang ipinagmamalaki ang kanilang sariling wika. Hindi katulad ng nagiging sistema sa Pilipinas. Kung paano natin nakikita sa ating paliparan ang mga caption na nasusulat sa wikang Ingles ngunit walang sub-caption sa wikang F/Pilipino. Nananatiling *International Departure* ang ilang signages ngunit hindi ito kakikitaan

ng pagsasaling *Pandaigdigang Paglipad*; kung ihahambing sa bansang Malaysia na malaki ang salitang *Perlepasan Antarabangsa* kompara sa wikang Ingles na *International Departure*. Talamak din ang ganitong pagpapahalaga lalo na sa mga Arabong bansa kung saan mababanaag ang kanilang pagmamalaki sa sariling wika. Hindi ko rin naman sinasabing mag-ala-Muammar Gaddafi tayo na pinalitan ang lahat ng establisyimento sa wikang Arabiko, inalis ang wikang Italyano, at walang pakialam sa mga banyagang turista kung mauunawaan nila ito o hindi. Ang punto, bigyan ng puwang at pagpapahalaga ang wikang sarili.

Gayundin ang naging obserbasyon ko sa mga museo. Kung papansinin, namamarkahan ng wikang Ingles ang pangalan ng ilan sa ating mga museo (lalo na ang Pambansang Museo ng Pilipinas) na wala man lang pagsasalin tungo sa wikang F/Pilipino. Tunay naman talagang makikita ang panimulang pagpapahalaga ng bayan at lalo na ng pamahalaan sa kanyang sariling wika kung ginagamit na ito sa simpleng pamamaraan katulad ng pagpapangalan sa ilang mga institusyon o pampublikong establisyimento. Dito ko binibigyan ng merito at pagsaludo ang Komisyon sa Wikang Filipino (KWF) na may inisyatibang isalin sa wikang Filipino ang pangalan ng mga institusyon. Bagaman, mahirap, magkakaroon pa rin ng kagya't na pagbabago.

Sa mga napuntahan kong museo, itinatampok sa ibayong dagat ang kanilang pangalan sa wikang sarili. Itinatampok ko rito ang napansin kong museo sa ibayong dagat. Ang Shree Pashupatinath (tingnan ang Larawan 27) sa Kathmandu, Nepal na pinakamahalagang lugar sa mga Hindu na matatagpuan malapit sa Ilog Bagmati at inialay sa Diyos nilang si Shiva (Pashupatinath Temple). Ito ay may plakang nasusulat sa wikang Nepali na sub-caption lamang ang wikang Ingles. Mapapansin din ito sa pambansang museo ng Laos sa Luang Prabang (tingnan ang Larawan 28) at Aletheia University (tingnan ang Larawan 29) na dating itinayo bilang Oxford College noong 1882 (Guide to Taipei, Aletheia) ay kapwa naisusulat ang wikang Lao at Mandarin sa itaas na bahagi bago ang Ingles. Gayundin ang aking naobserbahan sa mga pananda sa loob ng pambansang museo ng Indonesia (tingnan ang Larawan 30) at museo sa Brunei (tingnan ang Larawan 31) na naitatampok ang wikang Bahasa. Umani pa nga ang huli ng reaksiyon mula sa banyaga dahil kakaunti lamang ang mababasang Ingles sa loob ng kanilang museo (Stephen). Gayumpaman, para sa mga tunay na nasyonalistang bansa, walang epekto o talab ang reaksiyon

ng tagalabas kung ang layunin ng pagbabahagi ng kaalaman ay eksklusibo lamang sa mga katutubo nito.

Larawan 27. Shree Pashupatinath, Kathmandu, Nepal (2013)

Larawan 28. Pananda ng Museo, Luang Prabang, Laos (2017)

Larawan 29. Pananda ng Museo sa Taipei, Taiwan (2017)

Larawan 30. Kapsiyon ng Museo, Jakarta, Indonesia (2018)

Larawan 31. Kapsiyon ng Museo, Bandar Seri Begawan, Brunei Darussalam (2016)

Ano ang ipinupunto ng mga pananda? May sinasabi/implikasyon ang espasyo at posisyon ng mga sariling wika at pagsasalín sa pananda ng mga museo. Ipinaparating lamang nito ang prayoridad kung sino ang pangunahing kinakausap ng museo. Tila lumabalas sa mga ipinakitang halimbawa na pinatutungkulan ng mga museo sa ibayong dagat ang kasaysayan at halagahin ng kanilang mga sarili at sekondaryang tagamasid (*audience*) lamang ang mga banyaga. Sa konsepto ng mga espasyo at posisyon sa perspektibang

bertikal, makikita ang prayoridad ng isang aspekto kung ito ay matatagpuan sa itaas at sekondarya lamang ang nasa ibaba. Gayundin sa perspektibang horizontal. Nasa kaliwa ang prayoridad samantalang nasa kanan naman ang sekondaryang panauhin.

Sa ilang pagkakataon, hindi ganito ang aking naobserbahan kadalasan sa Pilipinas. Madalas naisusulat sa wikang Ingles ang ilan sa museo ng ating bansa. Maging sa caption, makikita rin ang ganitong sistema. Kung nasa kaliwa ang wikang Ingles, minsan, wala pa ngang pagsasalin sa wikang sarili. Hindi ko sinasabi na hindi natin kailangan ang Ingles. Esensiyal ito upang maunawaan ng tagalabas ang ating kasaysayan lalo pa't nakikipagsabayan na rin tayo sa modernisasyon at globalisasyon. Gayumpaman, sa kabila ng pakikipagsabayan ng Pilipinas sa entablado ng kaunlaran sa daigdig, hindi natin kinakailangang isantabi ang kulturang kinapamihasnan na, lalo na ang wika. Katulad na lamang ng pagpapahalaga, halimbawa, ng Korea, Tsina, at Hapon sa kanilang sariling wika kahit pumapalaot na sila sa pandaigdigang kompetisyon at iba pang politikal at ekonomikong salik. Ang punto nito, kailangang mas pagyabungin ang pamamahala ng mga Pilipino sa sarili bilang kasama. Masisimulan ito sa pagtangkilik sa sariling wika.

3. Cultural Literacy at Representasyon ng mga Museo

Hindi naman talaga bagong argumento ang mababaw at malabnaw na pagtangkilik ng karamihan sa museo, at problematiko nga kung mamaliitin pa ang 'mababaw' na tumatangkilik dito. Tunog elitista kung gayong ituturing na 'mababaw' ang sinomang hindi tutulad sa antas ng aral o pormalistikong pagtunghay sa kahalagahan ng museo. Aminin man natin o hindi, elitista ang ilan sa mga museo, mula sa paggamit ng wikang hindi gaanong gagap ng bayan tungo sa nilalaman nito. Kailangang mabago ang pananaw na hindi lamang pasibong tagatanggap ang bayan ngunit isang aktibong gumaganap para sa tunguhin, nilalaman, at representasyon ng mga museo. May tendensiyang mas inilalayo o inihihawalay ang bayan sa ganitong postura. Kailangang nakapook ang lahat ng mga museo. Bukod sa representasyon, tila nagiging problematiko rin ang pakikisangkot ng bayan. Madalas, kahit sabihin pang inilalaan ng ilang museo ang repositoryo nito sa sariling kalinangan, hindi tahasan ang pag-aangkop nito sa bayan. Madalas nagiging prayoridad ng ilang museo ang *taga-labas* kompara sa *taga-loob* dahil sa deliberasyon ng kaalamang pumapaloob dito. Kadalasang naisasantabi ang tunay na

inisyatiba ng ilang museo para sa mismong bayan. Ani ng historyador na si Atoy Navarro:

Ang problema sa mga karaniwang museo, mahirap makita ang buhay na kalinangan ng mga mamamayan dahil mistulang ibinubukod ang kalinangan bilang koleksiyon ng mga artifact sa loob ng museo. Madalas na hindi rin talaga sangkot sa pagbubuo ng museo ang taumbayan. Sangkot lang ang mamamayan bilang parokyano at tagatangkilik, hindi talaga tagapagbuo ng museo. ‘Yung mga orihinal na lumikha ng mga artifact sa loob ng museo, wala ring kapangyarihan sa pagbubuo ng museo (Navarro, personal na komunikasyon).

Kailangang maipasok ang bayan sa loob ng museo at upang maipasundayag ang cultural literacy o kaalaman sa kultura na naaabot ng masa. Mahirap ang mamosturang parang nasa ivory tower kung saan pinapaksa ang bayan ngunit ang mismong bayan ay hindi nauunawaan ito. Kung sabagay, usapin pa rin ito ng uri. Habang isinusulat ko ang bahaging ito, kung ano-ano ang naiisip ko paano nga ba maipapasok ang bayan o hikayatin ang bayan na pumasok sa isang museo, na katulad ng isang Luneta Park o mall? Sa lipunan, mas mahalaga para sa nakakarami na unahin ang tiyan kompara sa puntahan ang mga museo. Bilang hiraya at naglalaro sa aking imahinasyon, ano kaya kung si Kapitan ay magpadala ng bus sa mga museo lulan ng mga kabarangay at doo’y ipapakita sa kanila ang kasaysayan ng Pilipinas at pagkatapos ay bigyan sila ng bigas? O ‘di kaya, may programa si Mayor na bago bigyan ng tuition ang anak, kailangan muna silang sumakay sa ‘pa-bus ni Mayor tungo sa museo’ at rekisitong makapunta sa kahit sampung museo. Isang weird o suntok sa buwang imahinasyon na kailangan pa ring pag-isipan: paano madádala ang bayan? Malayo ito sa realidad na nais nating maisangkot ang bayan sa cultural literacy ngunit hindi naman nagkulang kahit papaano ang ilang museo sa hakbanging ito.

Nagkaroon ako ng pakikipagkuwentuhan mula sa ilang museum guide ng National Historical Commission of the Philippines noong 2018. Nakikisangkot sa bayan at ilang sektor ang mga piling museo sa pamamagitan ng pagbababa ng kaalaman tungkol sa museo. Bilang pagsasakatuparan, nagdaraos sila ng mga lektura o seminar na naglalayong papasukin ang bayan lalo na ang kabataan. Anila, malaki ang ginagampanan ng ginabayang paglalakbay (guided tour) na nasa wikang Filipino. Ayon kay Juvelyn Nierves ng Museo ni Jose Rizal, Intramuros:

Ang guiding ay magsisilbing tapapag-ugnay sa mga bisita sa mga buhay, pagpupunyagi, sakripisyo ng mga magigiting na tao. Ipinapaliwanag nito ang kaugnayan ng tao sa mga koleksiyon, kasama ang silbi at halaga nito sa kasaysayan. Nababatid talaga na mayroong natutunan ang mga bisita kapag sila'y *nakikipag-interact, nagtatanong, o mayroong naobserbahan*. Naisasakonteksto kasi nila ang mga natutunan sa mga pangyayari sa kasalukuyan. Isa pa, naihahambing nila ang kanilang mga natutunan sa bansang kinabibilangan nila (Nierves).

Gayundin para kay Geneva Urizar ng Museo ni Apolinario Mabini sa PUP Manila:

As a museum guide, giving information by means of tour guiding is too basic. More than an accurate tour guiding, museum's visitors can learn thru exhibits, learning materials and experimental learning. Letting visitors experience the museum and history first hand is one to educate them (Urizar).

Isa sa mga paraan ng pagbaba ng mga museo sa bayan ay ang pagbibigay ng mga kurador ng aktibong pakikipagpartisipasyon sa mga bisita sa museo. Siyempre, dahil may mga restriksiyon katulad ng 'Don't Touch,' 'Do Not Sit Here,' at kung ano-ano pa, lalo na sa mga artifact, kailangang mabigyan ng aktuwal na pagdanas ang mga bisita. Ayon kay Glenn Adamson sa kanyang "Handle with Care: The Future of Curatorial Expertise," "museum not as an isolated tower, dedicated to objective knowledge and permanent preservation; but as a platform of informed and subjective exchange, ever-changing. The museum is not a refuge. It is a place to encounter the world in a state of heightened attention" (Adamson sipi kay Santos 133). Kaya't mahalaga ang tangible interactions. Gumagamit ang NHCP ng makabagong pamamaraan sa loob ng museo. Ganito muling ipanaliwanag ni Nierves at ni Mark Anthony Glorioso ng Museo nina Marcela Mariño at Felipe Agoncillo at Janna Saba ng Museo ni Apolinario Mabini sa Tanauan, Batangas. Anila:

Mahalaga sa tao ang pagpapakita ng mga display ng mga special exhibit tulad ng Colors of the War: Colorizing the Images During WWII na maaaring gawing traveling exhibit (Nierves).

Naibabahagi ang kaalaman sa museong ito sa pamamagitan ng mga audio-visual na presentasyon sa mga bisita, mga interactive display para sa mga kabataan (Glorioso).

May mga interactive exhibit katulad ng hologram at augmented reality. Mayroon din kaming mga galleries na tumatalakay sa Philippine-American War (Saba).

Sa kabuoan, nakapasok na ang matinding impact ng mga museo sa digital na teknolohiya. Naimpluwensiyahan nito ang ebolusyon ng mga museo sa kasalukuyan, halimbawa, ng cybermuseology, na kagyat na naglatag ng ibang mekanismo para maipaliwanag ang mga etnograpikong kalinangan na nakapaloob sa mga pisikal na museo. Ayon kay Anna Leshchenko, ang cybermuseology ay isang intelektuwal na diskurso na mas malawak ang kasaklawan kompara sa tipikal at tradisyonal na museolohiya. Aniya:

[C]ybermuseology is not only connected with the application of Museum Informatics but we also can find reflections of a philosophical nature, including conceptual foresights. Considering the growing number of professional posts and conferences pertaining to the digital dimension of museums, we are witnessing the growth of Cybermuseology into a wide museological movement, uniting professionals all over the world (Leshchenko 237).

Aminin din natin na may katotohanan na boring para sa ilan ang mga museo. Ngunit kung mailalapit ito sa kagustuhan ng bayan, magiging epektibo ito. Ayon sa *Irresistible* ni Adam Alter, maaaring gamitin ang teknolohiya sa mas mabuting layunin. Bagaman, sa usapin ng bisyo niya ginamit ang kanyang gamification, epektibo itong paraan upang gawing kawili-wili ang isang seryoso o boring na bagay (Alter 209-224). Aniya, upang mabigyan ng motibasyon ang isang aktibidad, gawin itong sa paraan na para bagang naglalaro. Sa kanyang aklat mababasa ang tungkol sa pagitan ng escalator at simpleng hagdan. Noong nilagyan ng parang laro o umiilaw-ilaw na tatapakan ang 'simpleng hagdan,' mas pinili itong lakaran na ng mga tao kompara sa escalator. Kung gayon, maaaring gamitin ang *gamification* sa pagkabayan ng mga museo bilang anyo ng cybermuseology. Mas gusto ng bayan ang maglibang, maglaro, at maging masaya kompara sa makinig ng mga kaalamang para sa ilan sa kanila ay 'malalim.' Umuso ang cybermuseology ngayong pandemya lalo pa't ipinagbawal noon, at nanatiling nakasara, ang ilang museo sa publiko (Libot). Naisasakatuparan na ito, halimbawa ngayon, ng National Museum of the Philippines. Nagsagawa sila ng "Sulyap Museo: A 360 degree Virtual Tour of Philippine Museums" na proyekto ng Museum Foundation of the Philippines, Inc. kung

saan habang pinapatugtog ang kantang “Usahay” ng University of the Philippines Manila Chorales (UPMC) ay malayang maiikot ang buong museo. Gayumpaman, bagaman may pagtatangkang mailapit ang museo sa mayorya, hindi pa rin ito accessible sa ilan—dahil sa (1) nananatiling Ingles ang wika at ang (2) katotohanang hindi lahat ng mga Pilipino ay mayroong kakayahang magkaroon ng gadyet at internet.

PAGTATAPOS

Nagiging sangkap ang mga museo sa pagpapása ng nakaraan at kanyang baton tungo sa kasalukuyang panahon. Malinaw na isinakonsepto, halimbawa, ni Vicente Villan ang diwa ng ‘subli.’ Ang subli ay tumatayong daluyan/ugnayan sa pagitan ng mga ninuno (nakaraang buhay) at mga manunubli (kasalukuyang buhay) (Villan, “Kahulugan” 283) at gayundin bilang bahagi ng ‘salaysaying bayan’ (Villan, “Gunitang Bayan”). Kung gayon, ipinapasa ng ninuno sa pamamagitan ng prosesong kultural ang anomang pamana sa sinomang pagmamanahan nito. Hindi lamang ito simpleng pagpapasa bagkus kalakip nito ang pananagutan ng pinagpasahan. Bilang halimbawa, ang mga museo sampu ng mga artifact na nilinang ng nakaraang buhay ay mayroong kalakip na katungkulang pangalagaan at panatilihin sa lupang pinagmulan. Isa sa mga katangian ng museo ay magsilbing isang espasyong nagtutuos ng mga alaala ng isang pamayanan. Gayumpaman, hindi lamang simpleng edipisyo ang mga museo, bagkus, isa rin itong repositoryo ng kalinangan at identidad bagaman kailangang maipasok dito ang pakikisangkot ng bayan, bilang aktibong tagapagpaganap at hindi lamang isang pasibong tagatanggap ng anomang kaalamang inklusyon o eksklusyong isinisiwalat ng mga museo. Layunin na mabigyan ng cultural literacy ang bayan sa anyo ng mga museo na hindi makakasagka o makakaranas man lang ng pagsasantabi. Liban dito, naipahayag ang ilang aspektong kailangang paunlarin—ang pagpapahalaga sa artifact na siyang magiging ahente ng kaalaman at representasyon, at siyempre ng wika, na siya namang magiging tagapag-ugnay sa bayan at museo. Inspirasyon lamang kumbaga ang ilang bagay na ibinahagi ko tungkol sa aking paglalakbay sa ibayong dagat, sa kung papaano nila tiningnan ang mga museo at mamamayang dapat makasaksi dito. Sa tinutungtungang Araling Kabanwahan, nailahok ang personal na karanasan patungo sa isang kondisyong kailangang pagnilayan: ano ba ang Pilipinong museo at papaano nagiging Pilipino ang isang museo sa Pilipinas?

MGA SANGGUNIAN

- “125 Years dedicated to Portuguese territory.” *Google Arts and Culture*, w.tn, https://artsandculture.google.com/story/ZwVBEMlFhx_cLQ.
- “Exterior of S-21 Prison, Phnom Penh, Cambodia, Early January 1979.” *Tuol Sleng.com*, w.tn, <http://www.tuolsleng.com/history.php>.
- “First Visiting in Brunei History Centre.” Ah-Lan-Wasahlan: Mar Haba, I made this blog to gaining the knowledge, 2014, <http://bruhiscentre-abhk.blogspot.com/2014/03/first-visiting-in-brunei-history-centre.html>.
- “Philippine Treasures Part II (GMA 7) feat Golden Tara.” Youtube, 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=-6uaS8lcygw>.
- “Philippine Treasures 7.” Youtube, 2011, <https://www.youtube.com/watch?v=BhEflBNFOkO>.
- “Presidential Decree No. 374 – Cultural Properties Preservation and Protection Act.” *The Law Phil Project*, 1974, January 10. https://lawphil.net/statutes/presdecs/pd1974/pd_374-1974.html.
- “Text about Dr. Leite Vasconcelos.” *Museus Portugal*, w.tn, <http://www.mnarqueologia-ipmuseus.pt/documentos/Text%20about%20Leite%20Vasconcelos.pdf>.
- Adamson, Glenn. “Handle with Care: The Future of Curatorial Expertise.” *Writing Material Culture History*, eds. Anne Gerritsen at Giorgio Riello. Bloomsbury Academic (2015), pp. 342-368.
- Ahmed, Shamim. “National Dr. Sun Yat-sen Memorial Hall.” *The Daily Star*, 9 Nobyembre 2018, <https://www.thedailystar.net/star-weekend/travelogue/news/taiwan-the-heart-asia-1657855>.
- Alatas, Syed Farid at Vineeta Sinha. *Sociological Theory Beyond the Canon*. Palgrave Macmillan, 2017.
- Alexander, Edward at Mary Alexander. *Museums in Motion: An Introduction to the History and Functions of Museums*. Altamira Press, 2008.
- Alter, Adam. *Irresistible: The Rise of Addictive Technology and the Business of Keeping Us Hooked*. Penguin Press, 2017.
- Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Anvil Publishing, Inc., 2003.
- Aquino, Clemen. “Pagbabahagi ng Kuwentong Buhay: Isang Panimulang Pagtingin.” *Gender-Sensitive and Feminist Methodologies: A Handbook for Health and Social Researchers*, ed. Sylvia Guerrero. University of the Philippines Press (1999), pp. 83-116.

- Aquino, Clemen. "Mga Kuwentong Buhay at Kuwentong Bayan sa Paghahabi ng Araling Panlipunan." *Kuwentong Bayan: Noong Panahon ng Hapon: Everyday Life in a Time of War*, eds. Thelma Kintanar, Clemen Aquino, Patricia Arinto, at Ma. Luisa Camagay. University of the Philippine Press (2006), pp. 390-399.
- Araneta, Sandy. "Stolen artifacts proof of flourishing trade." *Philstar*, 2002, <https://www.philstar.com/headlines/2002/08/21/172877/stolen-artifacts-proof-flourishing-trade>.
- Archaeology Travel. "Archaeological & Historical Sites in Portugal." *Adventures in Archaeology & History for Everyone*, 2019, <https://archaeology-travel.com/destinations/europe/portugal/>.
- Arts. "Museum Taman Prasasti: A Necropolis of Jakarta's History." *Jakarta Now! Life in the Capital*, 3 Mayo 2016, <https://nowjakarta.co.id/art-and-culture/arts/museum-taman-prasasti-necropolis-jakartas-history>.
- Asia-Europe Museum Network. "National Museum of Indonesia." *ASEMUS: Asia-Europe Museum Network*, 2019, <http://asemus.museum/museum/national-museum-of-indonesia/>.
- Beer and Croissants. "Independence Palace—An Iconic Part of Ho Chi Minh City's History." *Beer and Croissants*, 2017, <https://www.beerandcroissants.com/museums-in-ho-chi-minh-city/>.
- Benzaquen, Stephanie. "Looking at the Tuol Sleng Museum of Genocidal Crimes, Cambodia, on Flickr and Youtube." *Media, Culture & Society* 36.6 (2014), pp. 790-809.
- Bodenstein, Felicity. *National Museums in Portugal*. European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen. Linköping University, 2011.
- Brodie, Neil at Colin Renfrew. "Looting and the World's Archaeological Heritage: The Inadequate Response." *Annual Review of Anthropology* 34 (2005), pp. 343-361.
- Bukit Rhema. "Welcome to Bukit Rhema." *Bukit Rhema*, 2019, <https://www.bukitrhema.com/en/welcome-bukit-rhema>.
- Calderon-Hayhow, Mary Jane. "The Louisiana Purchase Exposition of 1904 and Some Philippine Artefacts at Liverpool Museum." *Philippine Quarterly of Culture and Society*, 22.2 (1994), pp. 73-79.
- Capstick, Brenda. "Museums and Tourism." *The International Journal of Museum Management and Curatorship* 4.4 (1985), pp. 365-372.
- Caygill, Marjorie. *Treasures of the British Museum*. London: British Museum Press, 2009.

- Cheng, Chu-yuan. "The Originality and Creativity of Sun Yat-sen's Doctrine and its Relevancy to the Contemporary World." *American Journal of Chinese Studies* 10.2 (2003), pp. 149-162.
- Coggins, Clemency. "Illicit Traffic in Pre-Columbian Antiquities." *Art F* 29 (1969), pp. 94-114.
- Contemporary hippie. "Travel: Why Brunei?" *Heycontemporaryhippie*, 7 Agosto 2016, <https://heycontemporaryhippie.wordpress.com/2016/08/07/why-brunei/>.
- Cookman, Claude. "An American Atrocity: The My Lai Massacre Concretized in a Victim's Face." *Journal of American History* 94.1 (2007), pp. 154-162.
- Dagli, Winifredo. Pamamaybay sa Ilog Lagnas: Isang Panimulang Pagbabalangkas ng mga Piling Usapin sa Bundok Banahaw. Masteradong Tesis sa Sosyolohiya. University of the Philippines Diliman, 2013.
- de Vera, Gracia. "Pakikipagkuwentuhan: Paano Kaya Pag-aaralan ang Pakikiapid?" *Sikolohiyang Pilipino: Teorya, Metodo, at Gamit*, ed. Rogelia Pe-Pua. University of the Philippines Press (1982), pp. 187-193.
- Dykens, Rose. "Exploring Kota, Jakarta's old town." *Lonely Planet*, 7 Agosto 2014, <https://www.lonelyplanet.com/articles/exploring-kota-jakartas-old-town>.
- Egyptian Museum Visits. "National Museum of Archaeology, Lisbon." *Museum Visits: The Egyptian Collections*, 2016, <https://egyptianmuseumvisits.wordpress.com/2016/12/15/national-museum-of-archaeology-lisbon/>.
- Ellis, Carolyn, Tony Adams, at Arthur Bochner. "Autoethnography: An Overview." *Forum: Qualitative Social Research* 12.1 (2011), pp. 1-18.
- Elumbre, Adonis. "Pambungad: Lakbay-Kabanwahan sa Timog Silangang Asya." *Lakbay-Kabanwahan: Mga Salaysay ng Panginigibang-Bayan ng mga Likasayan, Tomo 1: Lakbay-Kabanwahan sa Timog Silangang Asya*, eds. Adonis Elumbre at Atoy Navarro. Limbagang Pangkasaysayan (2019), pp. 8-13.
- Entas, Derinta at Gede Mudana. "The Matter of Pertaining to the Postmodern Tourist Products Representing the Area of the Old City of Jakarta." *E-Journal of Cultural Studies* 11.1 (2019), pp. 1-9.
- Es Madrid. "Temple of Debod." *Es Madrid*, w.tn, <https://www.esmadrid.com/en/tourist-information/templo-de-debod>.

- Explore Sunda. "Kota Tua Jakarta: The Jakarta Old Town." *Explore Sunda. Com*, 2019, <https://www.exploresunda.com/kota-tua-jakarta.html>.
- Fisman, Raymond at Shang-jin Wei. "The Smuggling of Arts, and the Arts of Smuggling: Uncovering the Illicit Trade in Cultural Property and Antiques." *American Economic Journal Applied Economics* 1.3 (2009), pp. 82-96.
- Ford, Larry. "A Model of Indonesian City Structure." *Geographical Review* 83.4 (1993), pp. 374-396.
- Foucault, Michel. *The Archaeology of Knowledge*, reprint, 1992. London: Routledge, 1972.
- Foucault, Michel. *Power Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*. Pantheon, 1980.
- Gillen, Jamie. "Tourism and Nation Building at the War Remnants Museum in Ho Chi Minh City, Vietnam." *Annals of the Association of American Geographers* 104.6 (2014), pp. 1307-1321.
- Glorioso, Mark Anthony. *Komunikasyon sa e-mail*, 2018.
- Go Lisbon. "Maritime Museum: The Story of Portugal's Pioneering Role in World Exploration at Sea." *Go Lisbon*, 2019, <https://www.golisbon.com/sight-seeing/maritime-museum.html>.
- Go Lisbon. "Archaeology Museum: Digging Up Portugal's Past." *Go Lisbon*, 2019, <https://www.golisbon.com/sight-seeing/archeology-museum.html>.
- Grim, Pamela. "A Thousand Words: Snapshots of Cambodia." *The North American Review* 280.3 (1995), pp. 43-48.
- Gruber, Stefan. "The Fight Against the Illicit Trade in Asian Cultural Artefacts: Connecting International Agreements, Regional, Cooperation, and Domestic Strategies." *Asian Journal of International Law* 3.2 (2013), pp. 341-363.
- Guide to Taipei. "Sun Yat-sen Memorial Hall." *Guide to Taipei*, w.tn, <https://guidetotaipei.com/visit/sun-yat-sen-memorial-hall>.
- Guide to Taipei. "Aletheia University." *Guide to Taipei*, w.tn, <https://guidetotaipei.com/visit/aletheia-university>.
- Hirsch, Marianne. "The Generation of Postmemory." *Poetics Today: International Journal for Theory and Analysis of Literature and Communication* 29.1 (2008), pp. 103-128.
- Hotels. "Sun Yat-sen Memorial Hall Taipei: Historic Museum in Xinyi District." *Hotels.com*, 2019, <https://ph.hotels.com/go/taiwan/sun-yat-sen-memorial-hall-taipei>.

- Indonesia Holidays. "National Museum of Indonesia (Museum Nasional): Historical Landmark in Central Jakarta." *Indonesia by Hotels.com*, 2019, <https://ph.hotels.com/go/indonesia>.
- Indonesia Tourism. "Taman Prasasti Museum in Gambir District, Jakarta Special Region." *Indonesia Tourism.com*, 2019, https://www.jakartaoldtown.indonesia-tourism.com/taman_prasasti_museum.html.
- Kirkpatrick, Sidney. *Lords of Sipan*. New York: Morrow, 1992.
- Kroef, Justus van der. "Prince Diponegoro: Progenitor of Indonesian Nationalism." *Far Eastern Quarterly* 8.4 (1940), pp. 424-50.
- Lamoureux, Aimee. "The History of Gereja Ayam, The Chicken Church of Indonesia." *All That is Interesting.com*, 31 Mayo 2018, <https://allthatsinteresting.com/gereja-ayam>.
- Ledgerwood, Judy. "The Cambodian Tuol Sleng Museum of Genocidal Crimes: National Narrative." *Museum Anthropology* 21.1 (1997), pp. 82-98.
- Leshchenko, Anna. "Digital Dimensions of the Museum: Defining Cybermuseology's Subject of Study." *ICOFOM Study Series* 43 (2015), pp. 237-241.
- Libot, Judiel. "LIST: Virtual art museums and online exhibits you can visit during pandemic." *Rappler*, 2020, <https://www.rappler.com/life-and-style/arts-culture/list-virtual-museums-online-exhibits-art-museum-day/>.
- Lonely Planet. "War Remnants Museum: Top Choice Museum in Ho Chi Minh City." *Lonely Planet*, 2017, <https://www.lonelyplanet.com/vietnam/ho-chi-minh-city/attractions/war-remnants-museum/a/poi-sig/403144/357884>.
- Lonely Planet. "Reunification Palace: Top Choice Historic Building in Ho Chi Minh City." *Lonely Planet*, 2017, <https://www.lonelyplanet.com/vietnam/ho-chi-minh-city/attractions/reunification-palace/a/poi-sig/403140/357884>.
- Lonely Planet. "Museu de Marinha: Museum in Belem." *Lonely Planet*, 2017, <https://www.lonelyplanet.com/portugal/lisbon/attractions/museu-de-marinha/a/poi-sig/400985/360366>.
- Lonely Planet Indonesia. "Museum Nasional: Top Choice Museum in Merdeka Square & Central Jakarta." *Lonely Planet Indonesia*, 2017, <https://www.lonelyplanet.com/indonesia/jakarta/attractions/museum-nasional/a/poi-sig/406074/356569>.

- Lonely Planet Indonesia. "Square: Top Choice Square in Merdeka Square & Central Jakarta." *Lonely Planet Indonesia*, 2017, <https://www.lonelyplanet.com/indonesia/jakarta/activities>.
- Lonely Tours. "National Museum: Former Royal Palace of Luang Prabang." *Lonely Tours*, 2005, <https://www.luangprabang-laos.com/National-Museum>.
- Luang Prabang Timeless. "National Museum." *Luang Prabang Timeless*, 2012, <https://tourismluangprabang.org/national-museum-15-of-14/>.
- Lunden, Staffan. *Displaying Loot: The Benin Objects and the British Museum*. Reprocentralen: University of Gothenburg, 2016.
- Macdonald, Gerald. "Indonesia's Medan Merdeka: National Identity and the Built Environment." *Antipode* 27.3 (1995), pp. 270-293.
- Maguire, Peter. *Facing Death in Cambodia*. Columbia University Press, 2005.
- Massil, S. "The History of the National Library of Indonesia: The Bibliographical Borobudur." *Libraries & Culture* 24.4 (1989), pp. 475-488.
- McCarthy, Julie. "U.S. Returns Balangiga Church Bells to the Philippines After More than a Century." *NPR*, 2018, <https://www.npr.org/2018/12/11/675505073/after-117-years-balangiga-bells-will-be-returned-to-the-philippines>.
- Museu Nacional de Arqueologia. *Museu Nacional de Arqueologia*. Polyeto. Lisboa, 2017.
- Museums of the World. "National Museum of Indonesia." *Museums of the World*, 2014, <https://museu.ms/museum/details/15958/national-museum-of-indonesia>.
- National Historical Commission of the Philippines. "Mission." *National Historical Commission of the Philippines*, w.tn., <https://nhcp.gov.ph/about-us/mission/>.
- National Museum of the Philippines. "Our Vision and Mission." *National Museum of the Philippines*, w.tn., <https://www.nationalmuseum.gov.ph/about-us/vision-and-mission/>.
- Navarro, Atoy. "Araling Kabanwahan, Kasaysayang Kabanwahan, at Araling Timog Silangang Asya." *Saliksik E-Journal* 1.2 (2012), pp. 1-31.
- Navarro, Atoy. *Komunikasyon sa e-mail*, 2019.
- Ngor, Haing. *Surviving the Killing Fields: The Cambodian Odyssey of Haing S. Ngor*. Carroll & Graf Publishers, 1987.

- Nierves, Juvelyn. Komunikasyon sa e-mail, 2018.
- Ocampo, Ambeth. *Looking Back 4: Chulalongkorn's Elephant: The Philippines in Asian History*. Mandaluyong: Anvil Publishing Inc., 2011.
- O' Keefe, Patrick. *Trade in Antiquities: Reducing Destruction and Theft*. London: Archetype/ UNESCO, 1997.
- Onciul, Bryony. *Museums, Heritage and Indigenous Voice: Decolonising Engagement*. Routledge, 2015.
- Orteza, Grace. "Pakikipagkuwentuhan: Isang Pamamaraan sa Sama-samang Pananaliksik, Pagpapatotoo, at Pagtulong sa Sikolohiyang Pilipino" *PPRTH Occasional Papers Series 1* (1997).
- Padrao dos Descobrimentos. "Monument to the Discoveries." *Padrao dos Descobrimentos*, w.tn, <https://padraodosdescobrimentos.pt/en/monument-to-the-discoveries/>.
- Pama, Hermel. 'Ragpa kan Pagkaba'go: A Deconstructive Ethnography of the Detritus of Modernity in Bicol's Coastal Villages. Disertasyon sa Antropolohiya. University of the Philippines Diliman, 2014.
- Pashupatinath Temple. "Pashupatinath Temple." *Pashupatinath Temple*, 2019, <https://pashupatinath.org.uk/about-temple>.
- Peleggi, Maurizio. *Monastery, Monument, Museums: Sites and Artifacts of Thai Cultural Memory*. University of Hawai'i Press, 2017.
- Pennings, Mark. "Arts Museums and the Global Tourist: Experience Centers in Experiencescapes." *Athens Journal of Tourism* 2.4 (2015), pp. 209-222.
- Rooseboom, Hans. "The Outdoor Museum of Taman Prasasti – a Window to the Past." *Indonesia Expat*, 30 Nobyembre 2015, <https://indonesiaexpat.id/travel/the-outdoor-museum-of-taman-prasasti-a-window-to-the-past/>.
- Russell, Kent. "My Lai Massacre: The Need for an International Investigation." *California Law Review* 58.3 (1970), pp. 703-729.
- Saba, Janna. Komunikasyon sa e-mail, 2018.
- Said, Edward. 1978. *Orientalism*. London: Penguin Classics, 2003.
- Salvador, Jinggoy. "Day 2, Stop 1: The National Sun Yat-sen Memorial Hall." *Sun Star Philippines*, 3 Nobyembre, 2016, <https://www.sunstar.com.ph/article/107695>.
- Santiago, Carmen at Virgilio Enriquez. "Tungo sa MakaPilipinong Pananaliksik." *Sikolohiyang Pilipino: Teorya, Metodo, at Gamit*, ed. Rogelia Pe-Pua. University of the Philippines Press (1982), pp. 155-160.

- Santos, Mark Joseph. "Kulturang Materyal Bilang Batis at Larangan ng Kasaysayan." *Saliksik E-Journal* 7.3 (2018), pp. 121-138.
- Sastramidjaja, Yatun. "This is not a Trivialization of the Past: Youthful Re-Mediations of Colonial Memory in Jakarta." *Bijdragen tot de Taal, Landen Volkenkunde* 170.4 (2014), pp. 443-472.
- Schick, Jurgen. *The Gods are Leaving the Country: Art Theft from Nepal*. Bangkok: Orchid Press, 1998.
- Senate of the Philippines. "Pimentel Seeks Recovery of Cultural Treasures Carted Away by Foreign Colonizers." *Senate of the Philippines 19th Congress*, 2009, https://legacy.senate.gov.ph/press-release/2009/0205_pimentel1.asp.
- Singh, Kavita. "The Museum is National." *India International Centre Quarterly* 29.3-4 (2002-2003), pp. 176-196.
- Solheim, Wilhelm. "The Antiquities Problem." *Asian Perspectives* 1.2 (1973), pp. 113-124.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. "Can the Subaltern Speak?" nasa *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory*. Patrick Williams at Laura Chrisman, eds. Columbia University Press, 1994; pp. 66-111.
- Sta. Romana-Cruz, Neni. "Rediscovering PH artifacts in foreign museums." *Philippine Daily Inquirer*, 2021, <https://opinion.inquirer.net/137801/rediscovering-ph-artifacts-in-foreign-museums>.
- Stephen, N. "Not a Great Deal of Info in English on Display to Read." *Trip Advisor Philippines*, 2016, https://www.tripadvisor.com/ShowUserReviews-g293938-d455626-r431323535-Brunei_History_Center-Bandar_Seri_Begawan_Brunei_Muara_District.html.
- Tanyon, Paul. Personal na Komunikasyon sa Jakarta, Indonesia, 2018.
- Thompson, Eric. "The World Beyond the Nation in Southeast Asian Museums." *Sojourn: Journal of Social Issues in Southeast Asia* 27.1 (2012), pp. 54-83.
- Toner, Mike. *The Past in Peril*. Tallahassee: Southeast Archaeology Center, 2002.
- Tourism Laos. "The National Museum." *Tourism Laos*, 2012, https://www.tourismlaos.org/show_province.php?Cont_ID=772.
- Travel Taipei. "National Sun Yat-sen Memorial Hall." *Undiscovered Taipei*, 2019, <https://www.travel.taipei/en/attraction/details/446>.
- Trofanenko, Brenda. "Displayed Objects, Indigenous Identities, and Public Pedagogy." *Anthropology & Education Quarterly*, 37.4 (2006), pp. 309-327.

- Tugano, Axle Christien. "Paglapat ng Istorya sa Dalumat ng Ugnayang Pilipinas at mga Asyanong Bansa." *Tala Kasaysayan: An Online Journal of History* 1.2 (2018), pp. 57-75.
- Tugano, Axle Christien. "Ugnayang Tsino't Pilipino sa Buhay at Kamatayan: Isang Panimulang Pagbalangkas." *Tala Kasaysayan: An Online Journal of History* 2.1 (2019), pp. 66-83.
- Tugano, Axle Christien. "Mga Elementong Katutubo at Pakahulugan sa mga Pananagisag sa Nagcarlan Underground Cemetery, Nagcarlan, Laguna." *Tala Kasaysayan: An Online Journal of History* 3.2 (2020), pp. 31-118.
- Tugano, Axle Christien. "Ugnayang Australia at Pilipinas: Mga Natatanging Gunita ng Diaspora at Rebolusyong Pilipino." *Tala Kasaysayan: An Online Journal of History* 3.2 (2020), pp. 119-135.
- Tugano, Axle Christien. "Ang Museolohiya sa Representasyon ng Identidad: Panimulang Paglalapit mula Ibayong Dagat Tungong Araling Pilipino." *Diliman Review* 65.1 (2021), pp. 129-145.
- Tugano, Axle Christien. "Isang Pag-uugat sa Ugnayan ng Nepal at Pilipinas." *Tala Kasaysayan: An Online Journal of History* 4.2 (2021), pp. 40-63.
- Tugano, Axle Christien. "Mga Gunita ng aking Paglalakbay (2014-2018): Naratibo ng Overseas Filipino Workers sa Timog Silangang Asya at Europa." *Dalumat E-Journal* 7.2 (2021), pp. 1-25.
- Tugano, Axle Christien. "Panimulang Pagbabalangkas sa Ugnayan/Pagkaka-ugnay ng Panlasang Kapilipinuhan sa mga Piling Pagkaing Natikman sa Ibayong Dagat ng Timog Silangang Asya." *Tala Kasaysayan: An Online Journal of History* 4.1 (2021), pp. 1-45.
- Tugano, Axle Christien. "Ang Manila Boy sa Lansangan ng Asya: Naratibong Ulat Tungkol sa Pampublikong Transportasyon sa Timog Silangang Asya." *Likhaan: The Journal of Contemporary Philippine Literature* 15.1 (2021), pp. 120-161.
- Tugano, Axle Christien. Wikang Filipino sa Kaunawaan at Kakanyahang Asyano: Gunita ng Isang Pilipinong Manlalakbay sa mga Pronterang Timog Silangang Asya. Ikatlong Gantimpalang Sanaysay, Mananaysay ng Taon 2021. Komisyon sa Wikang Filipino, 2021.
- Tugano, Axle Christien. "Ang Identidad ng Relihiyon, Ang Relihiyon ng Identidad: Isang Anekdotal na Tala Bilang Manlalakbay sa Timog-Silangang Asya." *Katipunan Journal* 9.1 (2022), pp. 97-142.
- Tugano, Axle Christien. Numismatikong Pag-aaral sa Kababaihan sa mga Salaping Pilipino at Indones sa Panahong Post-Kolonyal: Isang Panimulang Paghahambing. *Diliman Gender Review* 4.1 (2021) (forthcoming).

- Tugano, Axle Christien. Mga Bantayog ni Jose Rizal sa New South Wales, Australia at Pagtatakda ng mga Espasyong Pilipino. Manuskrito, 2022.
- Tugano, Axle Christien. Pagsasaespasyo at Pagpopook sa mga Pagkaing Pilipino sa New South Wales, Australia. *Social Sciences and Development Review* 13.1 (2021) (forthcoming).
- Tugano, Axle Christien. Ang Krimen ng Paglalakbay: Karanasan at Pagpapakaranan. Manuskrito, 2022.
- Tugano, Axle Christien. Kasaklawan ng Diskursong Panturismo sa Pilipinas: Isang Pundamental na Analisis sa Paglalakbay. Manuskrito, 2022.
- Turismo de Lisboa. "National Museum of Archaeology." *Turismo de Lisboa*, w.tn, <https://www.visitlisboa.com/en/places/national-museum-of-archaeology>.
- Turtle, Michael. "Things to do in Kota Tua, Jakarta's Old Town Indonesia." *The Travel Turtle*, 30 Abril 2019, <https://www.timetravelturtle.com/what-to-see-kota-tua-jakarta-indonesia/>.
- UNESCO. "The Tuol Sleng Genocide Museum: UNESCO Memory of the World Program and the Reorganization of the Museum". *United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization*, 2017, <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/museums/museum-projects/archive/tuol-sleng/>.
- Urizar, Geneva. Komunikasyon sa e-mail, 2018.
- Valentina, Jessicha. "Jakpost Guide to Kota Tua." *The Jakarta Post*, 31 Marso 2017, <https://www.thejakartapost.com/travel/2017/03/31/jakpost-guide-to-kota-tua.html>.
- Veneracion, Jaime. *Agos ng Dugong Kayumanggi: Isang Kasaysayan ng Sambayanang Pilipino*. Quezon City: Abiva Publishing House, Inc., 1997.
- Vietnam Guide. "Reunification Palace in Ho Chi Minh: Ho Chi Minh Attractions." *Ho Chi Minh by Hotels.com*, 2019, <http://www.vietnam-guide.com/ho-chi-minh-city/reunification-palace.htm>.
- Villan, Vicente. "Kahulugan, Larangan, at Kabuluhan: Ang Panubliong Bahandi ng Pangkat-Etnikong Bisaya sa Pag-aaral ng mga Pamanang Bayan sa Kanlurang Kabisayaan." *Saliksik E-Journal* 6.1 (2017), pp. 272-299.
- Villan, Vicente. "Gunitang Bayan at Salaysaying Bayan: Ang Pamanang-lahi sa Pag-unawa ng Kalakarang Panlipunan at Produksiyong Pangkaalaman sa Pilipinas. *TALAS Journal* 5.1 (2020), pp. 238-258.

- Waxman, Sharon. *Loot: The Battle Over the Stolen Treasures of the Ancient World*. New York: Henry Holt and Company, 2008.
- Wonderful Indonesia. "Merdeka Palace and State Palace." *Wonderful Indonesia*, 2018, <https://www.indonesia.travel/gb/en/destinations/java/dki-jakarta/merdeka-palace-and-state-palace>.
- Wonderful Indonesia. "Explore Jakarta Kota Tua: Today's Old Batavia." *Wonderful Indonesia*, 2018, <https://www.indonesia.travel/ph/en/trip-ideas/explore-jakarta-kota-tua-today-s-old-batavia>.
- Zhang, Jenny. "Mysterious, Abandoned Indonesian Church Shaped like a Giant Chicken." *My Modern Met*, 22 Hulyo 2015, <https://mymodernmet.com/magelang-indonesia-gereja-ayam-chicken-church/>.
- Zimmerman, Lindsey. "Madrid's Temple of Debod: The Complete Guide." *Tripsavvy*, 13 Pebrero 2019, <https://www.tripsavvy.com/madrid-temple-of-debod-complete-guide-4583163>.